

UCHWAŁA NR V/50/14/2018
SEJMIKU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

z dnia 19 marca 2018 r.

w sprawie
przyjęcia Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami
w województwie śląskim na lata 2018-2021

Na podstawie art. 14 ust. 1 pkt 3 i art. 18 pkt 20 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie województwa (tekst jednolity Dz. U. z 2017 roku, poz. 2096 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2017 roku, poz. 2187 z późn. zm.), po uzyskaniu pozytywnej opinii Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach

Sejmik Województwa Śląskiego
uchwała:

§ 1. Przyjmuje się Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie śląskim na lata 2018-2021, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Województwa Śląskiego.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Śląskiego.

Przewodniczący Sejmiku
Województwa Śląskiego

Stanisław Gmitruk

Załącznik do uchwały Nr V/50/14/2018
Sejmiku Województwa Śląskiego
z dnia 19 marca 2018 r.

ZARZĄD WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

**WOJEWÓDZKI PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM
NA LATA 2018–2021**

Katowice 2018

Zabytki to ślady działalności ludzkiej. Są niezastąpionym źródłem informacji o życiu i działaniach człowieka oraz o historycznym rozwoju umiejętności artystycznej i technicznej. Zabytki są zasobami nieodwracalnymi decydującymi o tożsamości miejsca. Chcąc zachować łączność pomiędzy przeszłymi i przyszłymi pokoleniami, musimy je pielęgnować. Złożoność i interdyscyplinarność działań w tej sferze w warunkach gospodarki rynkowej wymaga strategicznego zarządzania zabytkami opartego na długookresowej wizji rozwoju. Narzędziem realizacji strategii opieki nad zabytkami są programy opieki nad zabytkami województwa, powiatu lub gminy.

Tendencje europejskie i polityka państwa skłaniają się do skoncentrowania ochrony i opieki nad zabytkami w regionach, jako obszarach najbardziej efektywnych i docelowych miejsc oddziaływania wdrażanych polityk i programów. Projekty kulturalne finansowane z funduszy Unii Europejskiej traktowane są jako inwestycje wpływające na wzrost konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców. Kultura, w tym zabytki, traktowana jest tym samym jako środek do osiągnięcia celu, jakim jest wspieranie rozwoju regionu, podnoszenie jego atrakcyjności, tworzenie miejsc pracy, generowanie dochodów etc.

Na terenie województwa śląskiego od wieków krzyżowały się główne europejskie trakty handlowe łączące północ z południem doliną Odry oraz zachód ze wschodem pasmem nizin położonych wzdłuż północnego przedgórze Sudetów i Karpat. Takie usytuowanie ziem województwa umożliwiało wielowiekowe kontakty z Europą Południową i Zachodnią, co zaowocowało swoistą mieszanką narodów, kultur i religii. Wielokulturowość ziem województwa przejawia się w dziełach pochodzących z różnych prądów kulturowych oraz w bogactwie kultury duchowej znajdującej odzwierciedlenie w wierzeniach, języku, obrzędowości – jest atutem i szansą rozwoju województwa.

SPIS TREŚCI

I. Wprowadzenie /4

- I.1. Uwarunkowania prawne opracowania programu /4
- I.2. Zasady opracowywania programu /5

II. Charakterystyka województwa /7

- II.1. Położenie administracyjne i geograficzne /7
- II.2. Wybrane czynniki społeczno-gospodarcze /7
- II.3. Zasoby zabytków województwa /8
- II.4. Czynniki tożsamości regionalnej /11
- II.5. Ewidencjonowanie i ochrona zabytków /13
 - II.5.1. Ewidencjonowanie zabytków/13
 - II.5.2. Ochrona zabytków/13
- II.6. Finansowanie opieki nad zabytkami /18
- II.7. Dziedzictwo kulturowe jako element gospodarki /23
- II.8. Działalność badawcza/28
- II.9. Wymiana doświadczeń i upowszechnianie wyników badań w dziedzinie konserwacji i rewaloryzacji zabytków/29
- II.10. Analiza SWOT /30

III. Dziedzictwo kulturowe w dokumentach strategicznych /34

- III.1. Zabytki w polityce państwa /34
- III.2. Zabytki w polityce województwa /34

IV. Cele i kierunki działań *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2018-2021* /35

V. Wdrażanie programu /41

VI. Monitoring i ewaluacja /489

Aneksy /

- Aneks 1. Opieka nad zabytkami w krajowych dokumentach strategicznych /53
- Aneks 2. Opieka nad zabytkami w wojewódzkich dokumentach strategicznych /65
- Aneks 3. Możliwości finansowania inwestycji w dziedzinie opieki nad zabytkami i ich konserwacji /68

Załączniki /

- Załącznik 1. Charakterystyka zabytków nieruchomych województwa śląskiego oraz czynniki wpływające na kształtowanie się krajobrazu kulturowego regionu /77
- Załącznik 2. Szlaki kulturowe /103
- Załącznik 3. Muzea o charakterze regionalnym, których organizatorem jest województwo śląskie /109
- Załącznik 4. Wojewódzki park kultury i wypoczynku /110

Literatura (wybór) /111

I. WPROWADZENIE

I.1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OPRACOWANIA PROGRAMU

Obowiązek opracowania programu wynika z:

1. Ustawy z 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz. U. 2017 poz. 2096, tekst jednolity, z późn. zm.) stanowiącej, że jednym z zadań samorządu województwa jest wykonywanie zadań o charakterze wojewódzkim w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 14.1.3),
2. Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2017 poz. 2187, tekst jednolity, z późn. zm.), zwanej dalej ustawą, stanowiącej, że zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami (art. 87.1 ustawy).

Procedura sporządzania i kontroli realizacji programu została określona w art. 87 ust.1, 3, 4, 5, 6 ustawy:

1. Program sporządza zarząd województwa na 4 lata.
2. Program przyjmuje sejmik województwa po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.
3. Program jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
4. Zarząd województwa co 2 lata sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia sejmikowi województwa.
5. Sprawozdanie z realizacji programu przekazuje się Generalnemu Konserwatorowi Zabytków w celu wykorzystania go przy opracowywaniu, realizacji i aktualizacji *Krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami*.

Zgodnie z art. 3 ust 1 ustawy zabytek to nieruchomość lub rzecz ruchoma lub ich części albo zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością, stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest ewidencja zabytków (art. 21 ustawy). Oznacza to, że jedynie zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) są przedmiotem programów opieki. Opiece podlegają, bez względu na stan zachowania (art. 6, ust. 1 zabytki nieruchome, będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa,
- dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

oraz zabytki archeologiczne, takie jak:

- pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyska,
- kurhany,
- relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Program obejmuje obszar województwa śląskiego w granicach administracyjnych.

CELEM GŁÓWNYM PROGRAMU JEST POPRAWA STANU ZACHOWANIA ZABYTEKÓW ORAZ WŁĄCZENIE ICH W PROCESY ROZWOJU GOSPODARCZEGO I SPOŁECZNEGO WOJEWÓDZTWA Z UWZGLĘDNIENIEM ZASADY ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Program realizuje między innymi cele określone w art. 87 ust. 2 ustawy, takie jak:

1. Włączanie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określanie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką na zabytkami.

Program jest instrumentem realizacji wojewódzkiej strategii działań wobec zabytków zawartej w dokumentach strategicznych. Określa warunki włączania zabytków w procesy gospodarczego rozwoju województwa przy pomocy zróżnicowanych podmiotów gospodarczych. Program nie obejmuje zakresu działań związanych z ochroną zabytków, wynikających z kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków, ale jego realizacja będzie wymagała ścisłej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

1.2. ZASADY OPRACOWYWANIA PROGRAMU

Niniejszy *Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie śląskim* (na lata 2018–2021) jest czwartym programem sporządzanym dla zabytków województwa śląskiego. Będzie realizowany w perspektywie finansowej 2014–2020 w środowisku dokumentów strategicznych wyższego rzędu opracowanych w systemie zarządzania rozwojem, którego podstawę stanowi ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju.

Program uwzględnia cele i zadania zawarte w Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami (obecnie w trakcie opracowywania jest Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2018 – 2021; niniejsze opracowanie uwzględnia zapisy poprzedniego programu, ponieważ zawiera on zadania z perspektywą kontynuacji ich w teraz tworzonym programie.

Przy opracowaniu aktualnego programu wykorzystano wyniki monitoringu prowadzonego przez Regionalny Instytut Kultury w Katowicach. Na ich podstawie wprowadzono zmiany w ocenie stanu zachowania zasobów zabytkowych województwa i stanu opieki nad zabytkami: (Rozdział II: *Charakterystyka województwa*, podrozdziały II.3-II-8, Załączniki 1-4); w ustaleniach dotyczących sposobu realizacji celów strategicznych (rozdział IV: *Cele i kierunki działań Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*) oraz wprowadzono korektę wskaźników realizacji celów (rozdział VI: *Monitoring i ewaluacja*).

W programie uaktualniono informacje dotyczące dokumentów strategicznych, możliwości finansowania prac przy zabytkach, oraz uaktualniono tabelę 12: *Źródła finansowania i szacowane alokacje*.

Efektom tych prac jest niniejsza propozycja programu wykonana przez Regionalny Instytut Kultury w Katowicach, przedstawiona Zarządowi Województwa Śląskiego do akceptacji, zaopiniowana przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach.

II. CHARAKTERYSTYKA WOJEWÓDZTWA

II.1. POŁOŻENIE ADMINISTRACYJNE I GEOGRAFICZNE

Województwo śląskie leży w południowej części Polski, w centralnej części Europy Środkowej u wrót Bramy Morawskiej. Jest to obszar zróżnicowany krajobrazowo, rozciągający się od Beskidu Śląskiego, Żywieckiego i Małego na południu po Wyżynę Wieluńską na północy oraz od Kotliny Raciborskiej i doliny Liswarty na zachodzie po dolinę Pilicy i dolinę Warty na wschodzie. Teren województwa przecinają górne odcinki dwóch największych rzek Polski – Odry i Wisły. Pod względem administracyjnym od południa graniczy ze Słowacją i Czechami, od zachodu z województwem opolskim, od północy – z województwem łódzkim, a od wschodu – z województwami świętokrzyskim i małopolskim. Województwo śląskie powstało w 1999 r. w wyniku reformy administracyjnej wprowadzającej nowy podział terytorialny państwa. W skład województwa śląskiego weszło 86% obszaru byłego województwa katowickiego, 70% częstochowskiego i 60% bielskiego. W obrębie województwa śląskiego znalazło się 17 powiatów ziemskich (będziniński, bielski, bieruńsko-lęczyński, cieszyński, częstochowski, gliwicki, kłobucki, lubliniecki, mikołowski, myszkowski, pszczyński, raciborski, rybnicki, tarnogórski, wodzisławski, zawierciański, żywiecki) oraz 19 miast na prawach powiatu (Bielsko-Biała, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Jastrzębie Zdrój, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska, Rybnik, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy, Zabrze, Żory). Wydzielając w 1999 roku granice województwa śląskiego nie kierowano się granicą historycznego regionu śląskiego (górnos Śląskiego).

II. 2. WYBRANE CZYNNIKI SPOŁECZNO-GOSPODARCZE ¹

Podstawowa charakterystyka województwa śląskiego na tle kraju – pozwalająca ocenić jego potencjał społeczny i ekonomiczny – przedstawia się następująco:

Według danych z 2016 r. w województwie mieszkało 4,56 mln osób, co stanowiło 11,9% ludności w kraju². Pod względem liczby ludności województwo śląskie zajmowało 2 miejsce w kraju, po województwie mazowieckim.

Pod względem liczby ludności dominuje subregion centralny (2 794,6 tys. mieszkańców). Na tym terenie zauważa się również najwyższy wskaźnik gęstości zaludnienia – 501 os./km². Nieco mniejszą gęstością zaludnienia charakteryzuje się subregion zachodni (473 os./km²). Subregion południowy zamieszkuje 282 os./km², a subregion północny 174 os./km².

Z roku na rok liczba ludności w województwie spada, co jest wypadkową ujemnego przyrostu naturalnego oraz ujemnego salda migracji. Dodatkowo saldo migracji na 1 000 ludności występuje tylko w subregionie południowym (1,5‰). W pozostałych saldo jest ujemne (północny: - 0,4‰; zachodni: - 2,0‰; centralny: - 1,9‰).

W województwie śląskim na tle kraju występuje stosunkowo niski poziom bezrobocia, tym niemniej w ostatnich latach obserwuje się wzrost liczby bezrobotnych. W końcu 2016 roku stopa bezrobocia wyniosła 6,6 % i była niższa od stopy krajowej, która wyniosła 8,2%. Województwo śląskie zajmowało trzecie miejsce wśród regionów z najniższą stopą bezrobocia. Jednocześnie występowało duże terytorialne zróżnicowanie stopy bezrobocia w województwie, która zawierała się w granicach od 2,8% (Katowice) do 15,4% (Bytom).

¹ Na podstawie Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego *Śląskie 2020+*

² https://katowice.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_slaskie/portret_województwa/województwo_slaskie.pdf (wejście 22.01.2018)

Poziom stopy bezrobocia jest podobny zarówno w miastach jak i na obszarach wiejskich województwa śląskiego.

Pod względem siły nabywczej i potencjału ekonomicznego mieszkańców województwo śląskie lokuje się powyżej średniej krajowej. W 2016 r. przeciętny miesięczny dochód na 1 osobę w gospodarstwach domowych wynosił 1454,75 zł (w kraju 1425,75 zł). W 2015 r. region wypracował produkt krajowy brutto o wysokości 222806 mln zł, co stanowi 12,4% w skali kraju. W 2015 roku poziom produktu krajowego brutto na 1 mieszkańca wynosił 48670 zł, i był wyższy od średniej w kraju o 4%.

Na terenie województwa działa ponad 11 tys. organizacji pozarządowych (11 218). Niestety wskaźnik liczby organizacji na 1 000 mieszkańców plasuje region na ostatnim miejscu w kraju (24 organizacje) W większości województw liczba ta kształtuje się na poziomie powyżej 30 organizacji, a w województwie mazowieckim osiąga poziom 40 organizacji.

II.3. ZASOBY ZABYTKÓW WOJEWÓDZTWA

Województwo śląskie jest obszarem o wyjątkowym, zróżnicowanym i bogatym dziedzictwie kulturowym. Zasoby dziedzictwa, zarówno materialne, jak i niematerialne, mają szczególne znaczenie w zachowaniu tożsamości regionu oraz kształtowaniu atrakcyjności gospodarczej i turystycznej województwa.

Zaczynając od najstarszych, ważne miejsce w krajobrazie województwa zajmują stanowiska archeologiczne pochodzące z różnych okresów, od paleolitu środkowego aż po czasy współczesne. Są to m.in. osady otwarte, cmentarzyska płaskie, grodziska, kurhany i zamieszkałe przez człowieka jaskinie. W granicach województwa śląskiego znajduje się 45 miast o rodowodzie średniowiecznym. Powstawały one przy historycznych traktach. Duża część miast pozostających w granicach zaboru rosyjskiego po powstaniu styczniowym, około roku 1870 utraciła prawa miejskie i tylko niektóre z nich odzyskały je w XX wieku. Miasta historyczne (m.in. Częstochowa, Gliwice, Bytom) uległy głębokim przeobrażeniom na skutek procesów industrializacji, które zachodziły od XVIII do XX w.

Zabytki wywodzące się z okresu industrializacji (od XVIII do XX wieku) są szczególnie ważną grupą obiektów zabytkowych województwa wyróżniającą się w skali kraju i Europy. Są zespoły obiektów przemysłowych związanych z:

- górnictwem węgla kamiennego (m.in. zespół budynków kopalni *Ignacy* w Rybniku Niewiadomiu; zespół ruchu I kopalni *Saturn* w Czeladzi; zabudowa szybu *Andrzej* dawnej kopalni *Błogosławieństwo Boże*, obecnie *Pokój*, w Rudzie Śląskiej-Wirku; zabudowa szybu *Franciszek* kopalni *Wawel* w Rudzie Śląskiej; kopalnia *Marcel* w Radlinie, kopalnia *Anna* w Pszowie, kopalnia *Królowa Luiza* w Zabrze-Zaborzu; dawna kopalnia *Guido* oraz *Główna Kluczowa Sztolnia Dziedziczna* w Zabrze; zespół szybu *Alfred* kopalni *Wełnowiec* w Katowicach-Wełnowcu; zespół szybu *Bartosz* kopalni *Katowice* w Katowicach);
- wydobywaniem i przetwórstwem metali nieżelaznych (m.in. Zakłady Metalowe *Silesia* w Świętochłowicach-Lipinach; podziemia *Zabytkowej Kopalni Rud Srebronośnych* i *Sztolnia Czarnego Pstrąga* w Tarnowskich Górach);
- hutnictwem żelaza (m.in. wieża wsadowa huty *Waleska* w Palowicach; wieża wyciągowa do wsadu wielkopieczowego w Porębie; dawna *Królewska Odlewnia Żeliwa*, obecnie GZUT SA. w Gliwicach; zespół huty w Tychach-Paprocach, huta *Częstochowa* w Częstochowie, *Huta Bankowa* w Dąbrowie Górniczej, *Huta Pokój* w Rudzie Śląskiej, *Huta Zabrze* w Zabrze).

W tej grupie znajdują się również zespoły fabryczno-rezydencjonalne, charakteryzujące się powiązaniem funkcjonalno-przestrzennym fabryki, osiedla robotniczego i pałacu lub willi właściciela. Najbardziej wartościowe założenia tego typu to m.in. zespół Dietla oraz Braci

Schönów w Sosnowcu, zespół Hantkego w Częstochowie. Kolejną grupą obiektów powiązanych z rozwojem przemysłu są osiedla i kolonie patronackie – na terenie województwa jest ponad 200 takich zespołów. Historia tego rodzaju budownictwa sięga końca XVIII w. i wiąże się z kierowaną przez państwo pruskie wieloletnią akcją zasiedlania przez osadników z Prus ziem m.in. Prowincji Śląskiej – tzw. osadnictwo fryderycjańskie. Od połowy XIX wieku przemysłowcy chcąc zatrzymać dobrych pracowników zaczęli budować osiedla i kolonie robotnicze. Przykładem jednego z pierwszych osiedli o nowoczesnym jak na owe czasy układzie i programie (uwzględniającym obiekty usługowe i zieleń) jest osiedle *Borsig* w Zabrze Biskupicach (1868). Większość osiedli i kolonii powstających na przełomie wieków XIX i XX była projektowana z wykorzystaniem idei miasta-ogrodu E. Howarda (m.in. *Giszowiec* w Katowicach, *Rokitnica* w Zabrze, *Kolonia III* w Knurowie). Osiedla i kolonie robotnicze o największych walorach urbanistycznych i architektonicznych to m.in. *Nikiszowiec* w Katowicach, *Borsig* i *Sandkolonie* w Zabrze, *Ficinus* i *Kaufhaus* w Rudzie Śląskiej, osiedle w Czerwionce-Leszczynach, osiedle *TAZ* w Zawierciu, osiedle *Czeladź-Piaski* w Czeladzi, osiedle *Murcki* w Katowicach, *Kolonia Emma* w Radlinie. Procesy industrializacyjne miały też bezpośredni wpływ na wykształcenie się krajobrazu miejsko-przemysłowego. Można go oglądać w miastach Metropolii Górnośląsko-Zagłębiowskiej i Podregionu Rybnickiego. Sieci osadniczej towarzyszą zespoły przemysłowe oraz tereny poprzemysłowe z hałdami i wyrobiskami. O wyrazie architektonicznym takich miast, jak np. Bytom, Cieszyn, Gliwice, Bielsko-Biała decydują obiekty powstałe w XIX w., w stylach eklektyzmu, historyzmu, secesji, a także realizacje reprezentujące różne fazy modernizmu z lat 1918–1939. Architektura powstająca w tych okresach na terenie województwa śląskiego ma zróżnicowany charakter ze względu na odmienne uwarunkowania legislacyjno-gospodarcze obowiązujące na terenach, gdzie była tworzona. Okres intensywnego rozwoju przemysłu był też czasem dynamicznego kształtowania się nowych miast (m.in. Katowice, Zabrze, Chorzów) Najnowsze układy urbanistyczne kształtowano już w 2. połowie XX wieku. Należą do nich Tychy i mniejsze układy tzw. osiedli socrealistycznych oraz osiedli lat 70. XX wieku obecnie określane mianem dobra kultury współczesnej.

Przestrzeń województwa jawi się jako zbiór różnorodnych krajobrazów kulturowych, ukształtowanych podczas długowiecznego gospodarowania w określonych warunkach przyrodniczych. Szczególnie interesującym przykładem mogą być tereny kształtowane w wyniku 500-letniej działalności zakonu cystersów, a następnie książąt raciborskich. Centrum tego układu stanowi zespół klasztorny w Rudach, który siecią promienistych i koncentrycznych dróg został skomunikowany z leśniczówkami i stawami hodowlanymi. Zespół klasztorny składa się z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i klasztoru pocysterskiego. Klasztor został ufundowany w latach 1252–1257 dla cystersów sprowadzonych z Jędrzejowa przez Władysława I, księcia opolskiego. Obecnie obszar ten objęty jest ochroną w formie Parku Krajobrazowego *Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich*. Ważną grupą zabytków województwa są zachowane na jego terenie kompozycje krajobrazowe, m.in. w Koszęcinie, Rudach, Świerklańcu, Złotym Potoku, Żywcu, Pszczynie dające świadectwo rozwiniętej gospodarki rolniczej i bogactwa posiadaczy ziemskich. Przy ich budowie uczestniczyli najwięksi europejscy twórcy. Wystarczy wspomnieć Świerklaniec gdzie projektantami kompozycji krajobrazowej byli Peter Joseph Lenné i Gustav Meyer a pałac (nieistniejący) projektował Hektor Lefuel, zaś rzeźby parteru wodnego wykonał Emmanuel Frémie. Godna uwagi jest też kompozycja krajobrazowa w Pszczynie. Pałac pszczyński (obecnie muzeum) powstał na miejscu zamku z XV w. Jego obecną formę ukształtowano w latach 1870–1876 według projektu Aleksandra Destailleura. W krajobrazie województwa widoczne są też zespoły rezydencjonalne – dworsko i pałacowo-parkowe, m.in. w Brynku, Irządzach, Kamieńcu, Krowiarkach, Łubiu, Nakle, Pilicy, Pławniowicach, Siemianowicach Śląskich, Sławikowie czy Szczekocinach. Pochodzą one z różnych okresów i reprezentują różne style kompozycji. Na uwagę zasługuje m.in. założenie dworsko-parkowe w Irządzach reprezentujące ogród włoski typu głębokiego czy też założenie w Szczekocinach typu arkadyjskiego. Na ziemi raciborskiej, a także w okolicach Tarnowskich Gór i Gliwic

zachował się harmonijny krajobraz rolniczy z czytelnymi układami ruralistycznymi (np. ulicówki, wielodrożnice; zabudowa zagrodowa typu frankońskiego). Obszarem bardzo interesującym pod względem krajobrazowym jest Jura Krakowsko-Częstochowska. Naturalne formy terenu sprzyjały osiedlaniu się tutaj ludzi już w czasach paleolitu. W okresie od XIV do XVI w. na terenie Jury powstała linia zamków i strażnic obronnych, których ruiny są do dzisiaj wyróżniającą cechą krajobrazu tego obszaru (np. Podzamcze, Mirów, Morsko, Olsztyn). Architekturę obronną reprezentują również obiekty *Obszaru Warownego Śląsk* oraz umocnienia niemieckie z lat 30. XX wieku. Są to obiekty żelbetowe znajdujące się m.in. w Bytomiu, Chorzowie, Łaziskach Górnych, Nieborowicach, Rudzie Śląskiej, Tarnowskich Górach i w Wyrach. Na południu województwa, na terenach górskich, rozciąga się specyficzny krajobraz kulturowy, ukształtowany w wyniku gospodarki pasterskiej. Na obszarze tym zachowało się dużo przykładów budownictwa drewnianego, zarówno świeckiego, jak i sakralnego (np. Gilowice, Istebna, Jeleśnia, Milówka, Wisła, Złatna). Liczne przykłady architektury drewnianej znajdują się także w powiatach: gliwickim, lublinieckim, pszczyńskim, rybnickim (np. Grzawa, Ćwiklice, Łąka, Miedźna, Sierakowice, Poniszowice, Księży Las, Boronów, Koszęcin, Jankowice). Są to przede wszystkim kościoły drewniane, dzwonnice i spichlerze. Kościoły drewniane to kolejna ważna grupa zabytków województwa. Prowadzone w ostatnich latach badania i konserwacje tych obiektów pozwoliły na wyeksponowanie cennych polichromii. W północno-wschodniej części województwa ciągle można jeszcze spotkać typowe dla tych terenów drewniane zagrody. Od lat 60. XX wieku wiele cennych obiektów jest przenoszonych do skansenów, m.in. w Chorzowie, Pszczynie czy do Żywieckiego Parku Etnograficznego w Ślemieniu.

Na obszarze województwa znajdują się liczne sanktuaria, wśród których obiektem o znaczeniu ogólnopolskim i europejskim, ze względu na wartości historyczne, religijne i artystyczne, jest klasztor oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Paulini zostali sprowadzeni do Polski z Węgier w 1382 r. dzięki staraniom księcia opolskiego Władysława. Jasna Góra jako ośrodek artystyczny czerpała z doświadczeń Krakowa, Warszawy i Wrocławia, a także rozwijała własne środowiska twórcze. Ponadto na obszarze województwa znajdują się sanktuaria o znaczeniu regionalnym i lokalnym (np. Piekary Śląskie, Pszów, Koziegłówki, Lubecko, Pietrowice Wielkie, Żarki-Leśniów, Rychwałd). W województwie śląskim znajdują się liczne przykłady budowli sakralnych o wysokich walorach historycznych i artystycznych. Należą do nich kościoły romańskie (np. Cieszyn, Siewierz), gotyckie (np. Racibórz – kaplica zamkowa pw. św. Tomasza Kantuaryjskiego, koniec XIII w.; Gliwice; Kłobuck; Krzepice), renesansowe (np. Dąbrowa Zielona), barokowe (np. Cieszyn – ewangelicki kościół Jezusowy, tzw. Łaski; Koniecpol; Danków; Pilica, Rudy, Pszczyna, Biała), neostylowe (Aglomeracja Katowicka), modernistyczne (np. Zabrze, Katowice, Gliwice, Chorzów, Bielsko-Biała), synagogi (np. Krzepice, Żarki, Wielowieś) i cerkwie (Sosnowiec, Częstochowa). Na terenie województwa znajdują się zabytkowe cmentarze. Najwięcej jest cmentarzy wyznaniowych, przede wszystkim rzymskokatolickich (np. Bielsko-Biała, Bytom, Katowice, Syrynia, Sosnowiec), ewangelicko-augsburskich (np. Bielsko-Biała, Cieszyn, Jasienica, Katowice, Molna) oraz cmentarzy żydowskich (np. Gliwice, Katowice, Krzepice, Wielowieś, Zawiercie-Kromołów). Od końca XIX wieku na terenie województwa, najczęściej w miastach, obok cmentarzy wyznaniowych powstawały cmentarze komunalne (np. Cieszyn). Wśród innych cmentarzy możemy wyróżnić m.in. epidemiczne, przyszpitalne i przyklasztorne.

Do wielu miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne należą m.in. pole bitewne pod Szczekocinami, pole bitwy pod Mokrą, Kopiec Wolności w Piekarach Śląskich oraz zespół radiostacji gliwickiej.

Województwo śląskie charakteryzuje duże zróżnicowanie etnograficzne. Zamieszkują je:

- Ślązacy (zachodnia część województwa): grupa bytomsko-rozbarska; Opolanie: podgrupa Kobylorze; Lachy śląskie; Dolanie; Raciborzanie i Krawaki; Wałasi; Górale śląscy; grupa pszczyńsko-rybnicka;
- Małopolanie (wschodnia część województwa): Górale żywieccy; Krakowiaci zachodni; Wilamowiczanie;
- Sieradzanie przemieszani z ugrupowaniem Małopolan (północno-wschodni skrawek województwa).

Odrębnym zjawiskiem etnograficznym są grupy osadnicze, takie jak: Żydzi, Cyganie, przesiedleńcy z dawnych kresów II RP, nowi osadnicy przybyli po II wojnie światowej z Polski centralnej w wyniku migracji zarobkowych. Zróżnicowanie etnograficzne pociąga za sobą różnorodność strojów ludowych, wśród których można wyróżnić między innymi strój: bytomski, cieszyński, częstochowski, górali śląskich, mieszkańców powiatu lublinieckiego, Lachów śląskich, opolski, pszczyński, raciborski, rybnicki, siewiersko-będziński, śląski, żywiecki.

II. 4. CZYNNIKI TOŻSAMOŚCI REGIONALNEJ

Województwo śląskie to obszar obejmujący historyczne ziemie śląskie, małopolskie i niewielki fragment ziemi wielkopolskiej. Przez wieki centralna część województwa była terenem przygranicznym księstw i państw, podlegających przekształceniom geopolitycznym. Równocześnie specyficzne usytuowanie przy Bramie Morawskiej umożliwiało łatwy kontakt z kulturą Europy Południowej. Dziedzictwo kulturowe województwa było kształtowane pod wpływem różnych kultur i w różnych warunkach ustrojowych, co jest zauważalne do dzisiaj i przejawia się w jego zróżnicowaniu.

1. Mikroregiony kulturowe:

- Aglomeracja Górnośląska,
- Zagłębie,
- Jura Krakowsko-Częstochowska,
- ziemie zachodniej Małopolski,
- wschodni fragment ziemi opolskiej,
- ziemia cieszyńska,
- ziemia pszczyńska,
- ziemia raciborska,
- Beskid Śląski,
- żywiecczyzna.

2. Liniowe obszary kulturowe:

- Brama Morawska (obszar przenikania kultury Europy Południowej na tereny Polski i dalej na wschód),
- dolina Odry (najdawniejszy szlak handlowy),
- *Strata Magna* (pierwsza średniowieczna droga z Poznania do Krakowa),
- szlaki handlowe łączące Europę Zachodnią ze wschodem.

3. Specyficzne dziedzictwo krajobrazu kulturowego:

- krajobraz pocysterski z ośrodkiem w Rudach,
- krajobraz jurajski (Jura Krakowsko-Częstochowska),
- krajobraz gospodarki pasterskiej (Beskid Śląski i Żywiecki),
- krajobraz gospodarki stawowej (*Żabi Kraj*),
- krajobraz przemysłowy (Aglomeracja Górnośląska),
- krajobraz górnictwa i hutnictwa kruszcowego oraz rudy darniowej żelaza,

- krajobraz rolniczy o cechach historycznych.
4. Specyficzne dziedzictwo materialne:
- układy urbanistyczne i ruralistyczne,
 - rezydencje ziemiańskie wraz z komponowanym krajobrazem dominium,
 - architektura drewniana sakralna i świecka,
 - zamki Jury Krakowsko-Częstochowskiej,
 - nowożytna architektura obronna,
 - zabytki kultury przemysłowej,
 - zabytki architektury modernistycznej.
5. Specyficzne dziedzictwo niematerialne:
- świadomość odrębności etnicznej Ślązaków, Górali, Małopolan (odrębny strój, gwara),
 - Częstochowa i Piekary Śląskie – główne miejsca kultu Matki Bożej, liczne pozostałe miejsca pielgrzymek; religijno-patriotyczne motywy pielgrzymek,
 - tradycje górnicze i hutnicze,
 - kultywowanie elementów kultury ludowej związanych z obrzędami religijnymi (rok liturgiczny), zwyczajami, folklorem, tradycjami (w tym kolędowanie Dziadów Noworocznych na Żywiecczyźnie, które wpisane jest na Krajową Listę Dziedzictwa Niematerialnego),
 - tradycyjne sposoby uprawy i hodowli,
 - tradycje rzemieślnicze (w tym wpisane na Krajową Listę Dziedzictwa Niematerialnego: rusznikarstwo artystyczne i historyczne z Cieszyna, tradycyjna technika ludwisarska z Taciszowa czy tradycja wyrabiania koronek koniakowskich)
 - dziedzictwo kulinarne,
 - tolerancja religijna i narodowościowa,
 - pamięć o zrywach niepodległościowych, pomniki pamięci wielu narodów,
 - obszar oddziaływania sanktuarium na Jasnej Górze, na Górze Świętej Anny, w Piekarach Śląskich, w Kalwarii Zebrzydowskiej,
 - miejsce działalności znanych twórców europejskich,
 - ojczyzna wielu wybitnych postaci historycznych.

II. 5. EWIDENCJONOWANIE I OCHRONA ZABYTEKÓW

II.5.1. Ewidencjonowanie zabytków

Zabytki są ewidencjonowane w zbiorach tworzących wojewódzkie i gminne ewidencje zabytków. Ewidencja obejmuje zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) wpisane do rejestru zabytków, inne zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) wskazane przez wójta, burmistrza lub prezydenta miasta w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 22 ust. 5 ustawy).

Wojewódzka ewidencja zabytków

Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w postaci zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2 ustawy). Podstawowym celem ewidencji jest rozpoznanie zasobu zabytkowego³. 16 wojewódzkich ewidencji tworzy krajową ewidencję zabytków, której zasobem zarządza w imieniu Generalnego Konserwatora Zabytków – Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Ewidencja zabytków województwa śląskiego jest tworzona na bieżąco. Docelowo liczba zabytków nieruchomych ujętych w ewidencji może wynosić około 47 tysięcy⁴. W końcu 2017 roku Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków posiadał karty ewidencyjne dla ponad 7 tysięcy zabytków.

Gminne ewidencje zabytków

Tworzenie gminnych ewidencji zabytków ma na celu rozpoznanie obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy, w dalszej kolejności – zapewnia realizację obowiązków gminy związanych z ochroną zabytków [art. 7.1 pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 o samorządzie gminnym, (Dz. U. nr 16 poz. 95 z późn. zm), art. 4 ustawy]. Gminną ewidencję zabytków tworzy zbiór kart adresowych.

Tabela 1. Liczba gmin posiadających gminną ewidencję zabytków w latach 2013, 2015 i 2017⁵

Gminy	2013	2015	2017
Liczba gmin posiadających gminną ewidencję zabytków	118	92	101
Liczba gmin opracowujących gminną ewidencję zabytków	1	23	25
Liczba gmin nie posiadających gminnej ewidencji zabytków	36	14	15
Brak danych	12	38	26
Ogólna liczba gmin - 167			

II.5.2. Ochrona zabytków

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przewiduje następujące formy ochrony zabytków nieruchomych (art.7):

- wpis do rejestru zabytków,
- uznanie za pomnik historii ,
- utworzenie parku kulturowego,

³ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Ewidencja_zabytkow/ (wejście 12 luty 2018).

⁴ Liczba szacunkowa wynikająca z liczby obiektów ujętych w spisach zabytków nieruchomych.

⁵ Dane uzyskane na podstawie ankiet.

- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzjach lokalizacyjnych (tj. decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy).

Istnieje jeszcze piąta forma ochrony dotycząca jedynie zabytków ruchomych, czyli nie objętych programem, jest nią wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa.

Rejestr zabytków

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków (art. 8 ustawy). W latach 2014–2017 Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał 116 decyzji o wpisie zabytku do odpowiedniego rejestru, w tym jedynie 37 decyzji obejmowało wpis do rejestru zabytku nieruchomego. Pozostałych 79 decyzji dotyczyło wpisu zabytku ruchomego. W tym samym czasie z rejestru skreślono 11 zabytków nieruchomych, które utraciły wartość zabytkową.

Na terenie województwa śląskiego do rejestru zabytków nieruchomych wpisanych jest 3938⁶ zabytków, co stanowi 5,6% liczby zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków na terenie całego kraju (7. miejsce w Polsce pod względem ilości zabytków rejestrowych w województwie). W tej liczbie znajduje się 211 obiektów o konstrukcji drewnianej i 62 obiekty obszarowe (np. układy urbanistyczne)⁷:

Dzieląc zabytki według typów, w województwie śląskim, w rejestrze zabytków, znajdują się:

- 52 układy urbanistyczne,
- 9 zespołów zabudowy,
- 1 układ ruralistyczny,
- 0 krajobrazów kulturowych,
- 0 otoczeń zabytków,
- 69 założeń przestrzennych,
- 598 obiektów sakralnych,
- 6 założeń budownictwa obronnego,
- 325 budowli użyteczności publicznej,
- 36 zamków,
- 87 pałaców,
- 87 dworów,
- 203 założeń zieleni komponowanej,
- 166 założeń folwarcznych,
- 221 obiektów gospodarczych,
- 1575 domów mieszkalnych,
- 195 obiektów budownictwa przemysłowego,
- 109 cmentarzy,
- 127 innych obiektów zabytkowych – ogrodzenia, bramy, kordegardy, pomniki i inne.

W rejestrze zabytków archeologicznych znajduje się 240 stanowisk archeologicznych.

Zgodnie z *Raportem o stanie zabytków nieruchomych...* opracowanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w 2017 roku, około 62% zabytków jest w stanie zachowania bardzo dobrym i dobrym, a około 5,4% w stanie technicznym bardzo złym. Są to dane dla całej Polski pozyskane badaniami statystycznymi, jednakże można je traktować również jako odpowiadające sytuacji w województwie śląskim.

⁶ stan na 30 kwietnia 2016 r. według opracowania *raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestrowe A i C)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017, ISBN 978-83-63260-93-4.

⁷ *Raport o stanie zabytków...*

W wyniku weryfikacji rejestru zabytków przeprowadzonej w latach 2009-2015 przez pracowników Narodowego Instytutu Dziedzictwa wyodrębniono grupę zabytków wpisanych do rejestru zabytków, które nie istnieją, oraz które utraciły wartości zabytkowe lub które są zagrożone utratą tych wartości. Na terenie województwa śląskiego jest to grupa 285 zabytków szczególnie zagrożonych⁸, które nie utraciły jeszcze wartości zabytkowych. Według posiadanej funkcji są one sklasyfikowane jako obiekty:

- sakralne – 6,
- obronne – 3,
- użyteczności publicznej – 14,
- zamki – 6,
- rezydencje – 36,
- zieleń – 18,
- folwarczne – 49,
- gospodarcze – 11,
- mieszkalne – 85,
- przemysłowe – 35,
- cmentarze – 6,
- inne – 16.

Pod względem rodzaju własności w tej grupie znajdują się:

- 32 obiekty będące własnością Skarbu Państwa,
- 89 obiektów będących własnością samorządową,
- 17 obiektów pozostających własnością kościoła,
- 65 obiektów prywatnych,
- 10 obiektów o własności mieszanej,
- 49 obiektów o własności innej,
- 23 obiekty o nieustalonej własności.

Do rejestru zabytków archeologicznych (rejestr „C”) w województwie śląskim wpisanych jest 240 obiektów, w tym 56 uznanych za szczególnie cenne.⁹

W latach 2009-2015 z rejestru zabytków w województwie śląskim skreślono 28 obiektów¹⁰.

Pomniki historii

Zabytki nieruchomości lub parki kulturowe o wybitnej wartości dla kultury (wartości narodowej) mogą zostać uznane przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za pomnik historii (art. 15 ust. 1 ustawy). Na terenie województwa śląskiego za pomnik historii zostało do tej pory uznane pięć obiektów i zespołów¹¹:

- **Częstochowa Jasna Góra, zespół klasztoru oo. Paulinów** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 września 1994 roku, Monitor Polski 1994, nr 50, poz. 413),
- **Gliwice, radiostacja** (rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 15 marca 2017 r., Dz.U. z 28 marca 2017 poz. 654),

⁸ Za obiekty zagrożone uznano: „zabytki w bardzo złym stanie technicznym, które częściowo już utraciły wartości zabytkowe: ruiny bądź relikty, zabytki wymagające kapitalnego remontu lub bieżących prac zabezpieczających oraz obiekty, których stan techniczny nie wzbudzał zastrzeżeń, jednak wieloletni brak zagospodarowania i problem ze znalezieniem użytkownika prowadziły do naruszenia ich substancji”, także te, gdzie prowadzony w trakcie weryfikacji remont zagrażał zachowaniu autentyczności (str. 138-139 *Raportu...*).

⁹ *Raport o stanie ...* s. 218.

¹⁰ *Raport o stanie...* s. 201.

¹¹ Na terenie Polski status pomnika historii posiada 81 obiektów (stan na grudzień 2017).

- **Katowice, osiedle robotnicze Nikiszowiec** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 stycznia 2011 roku, Dz.U. 2011, nr 20, poz. 101),
- **Katowice, Gmach Województwa i Sejmu Śląskiego** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 22 października 2012 roku, Dz.U. 2012, poz. 1243), wpis rozszerzony o **zespół katedralny (katedra, budynek kurii i ogrody kurialne)** rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 23 listopada 2017 roku,
- **Tarnowskie Góry, podziemia zabytkowej Kopalni Rud Srebronośnych oraz Sztolni Czarnego Pstrąga** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 kwietnia 2004 roku, Dz.U. nr 102, poz. 1062).

Park Kulturowy

Park kulturowy może zostać utworzony przez radę gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem utworzenia parku kulturowego jest zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (art. 16 ustawy). Na koniec 2017 roku, na terenie województwa śląskiego znajdowało się 5 parków kulturowych¹². Są to:

- Park kulturowy **Cmentarz żydowski** w Żorach – uchwała nr 267/XXII/2004 Rady Miasta Żory z 24 czerwca 2004 roku w sprawie utworzenia parku kulturowego (Dz. Urz. Woj. Śląskiego nr 87 poz. 2498). Plan ochrony dla parku kulturowego *Cmentarz żydowski* w Żorach został przyjęty Uchwałą Nr 268/XXII/04 Rady Miasta Żory z dnia 24.06.2004r. w sprawie: zatwierdzenia planu ochrony parku kulturowego. Dla parku sporządzono plan miejscowy przyjęty Uchwałą nr 244/XIX/16 Rady Miasta Żory z dnia 2 czerwca 2016 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żory (Dz. U. Woj. Śl. z dnia 9 czerwca 2016 r. poz. 3247),
- Park kulturowy **Hałda Popłuczkowa** w Tarnowskich Górach – uchwała nr LXVIII/597/2006 Rady Miejskiej w Tarnowskich Górach z 25 października 2006 roku w sprawie utworzenia Parku Kulturowego *Hałda Popłuczkowa* zlokalizowanego w Tarnowskich Górach w rejonie ulic Długiej i Małej (Dz. Urz. Woj. Śląskiego nr 144 poz. 4184). Dla parku kulturowego przyjęto Plan Ochrony uchwałą Nr XIX/196/2007 Rady Miejskiej w Tarnowskich Górach z dnia 19 grudnia 2007r. w sprawie Planu Ochrony Parku Kulturowego pn. *Hałda Popłuczkowa* zlokalizowanego w Tarnowskich Górach w rejonie ulic Małej i Długiej,
- Park kulturowy **Żywiecki Park Etnograficzny** w Ślemieniu – uchwała nr XXXIII/175/2013 Rady Miejskiej w Ślemieniu z 25 stycznia 2013 roku w sprawie utworzenia Parku Kulturowego „Żywiecki Park Etnograficzny” zlokalizowanego w Ślemieniu przy ulicy Łącznej,
- **Park kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego** w Bieruniu Starym – uchwała nr III/6/2016 Rady Miejskiej w Bieruniu z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie utworzenia Zespołu parków kulturowych pod nazwami *Park Kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego* i *Park Kulturowy dla Obszaru Grobli* (Dz.U. Woj. Śl. z 18 kwietnia 2016 r., poz. 2285),
- **Park Kulturowy dla Obszaru Grobli** w Bieruniu Starym – uchwała nr III/6/2016 Rady Miejskiej w Bieruniu z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie utworzenia Zespołu parków kulturowych pod nazwami *Park Kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego* i *Park Kulturowy dla Obszaru Grobli* (Dz.U. Woj. Śl. z 18 kwietnia 2016 r., poz. 2285). Dla Parków kulturowych w Bieruniu Starym Rada Miasta przyjęła Plan Ochrony Zespołu parków kulturowych uchwałą nr III/7/2016 Rady Miejskiej w Bieruniu z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie zatwierdzenia Planu Ochrony Zespołu parków kulturowych pod

¹² Dane uzyskane na podstawie ankiet i stron internetowych

nazwami *Park Kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego* i *Park Kulturowy dla Obszaru Grobli* (Dz. U. Woj. Śl. z dnia 18 kwietnia 2016 r., poz. 2286).

W latach 2014-2017 Śląski Wojewódzki Konserwator zabytków opiniował projekt utworzenia Parku Kulturowego w Rybniku Centrum. Park ten nie został jeszcze powołany przez Radę Miasta w Rybniku.

Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub w decyzjach lokalizacyjnych

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego to dokument prawa miejscowego określający przeznaczenie i sposób zagospodarowania terenu. W planach miejscowych określone są, za pomocą zakazów i nakazów, zasady postępowania wobec zabytków i ich otoczenia¹³ wpisanych do rejestru zabytków oraz innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. W planach miejscowych wyznacza się też strefy ochrony konserwatorskiej mające na celu ochronę obiektów zabytkowych o jednolitych cechach znajdujących się na danym terenie (art. 19 ustawy). Dla powołanego przez gminę parku kulturowego opracowuje się plan miejscowy, w którym uwzględnia się zasady ochrony wynikające z planu ochrony parku. W planach miejscowych określa się też zasady ochrony wartości kulturowych chronionych na podstawie przepisów ustawy o ochronie przyrody. W przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego – ochrona ta jest uwzględniana przy wydawaniu decyzji lokalizacyjnych (art. 19 ustawy).

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego oraz decyzje lokalizacyjne, w ramach procedury ich sporządzania są obligatoryjnie uzgadniane z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu (art. 20 ustawy) oraz z dyrektorem regionalnej dyrekcji ochrony środowiska w zakresie ochrony wynikającej z przepisów ustawy o ochronie przyrody. Praktyka pokazuje, że plany miejscowe sporządzane dawniej uwzględniały problematykę konserwatorską w zakresie stref ochrony konserwatorskiej oraz często jedynie adresowego wyszczególnienia obiektów znajdujących się w rejestrze zabytków i gminnej ewidencji zabytków. Większość planów sporządzanych obecnie zawiera ustalone za pomocą zakazów i nakazów zasady ochrony obiektów zabytkowych. Niepokojące jest jednak niska jakość opracowań planistycznych w zakresie ochrony zabytków.

Tabela 2. Liczba gmin w podziale na procentowe pokrycie miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego¹⁴

Procent obszaru gminy objęty miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (dane z ankiet)	Liczba gmin		
	2013	2015	2017
100 %	63	52	57
76–99 %	18	12	22
51–75 %	6	11	9
26–50 %	21	16	15
0,1–25 %	37	21	13
0 %	4	5	1
b.d.	18	50	50

¹³ Otoczenia w rozumieniu art. 3 pkt 15 ustawy.

¹⁴ Dane uzyskane na podstawie ankiet.

W roku 2017 procent powierzchni województwa śląskiego pokryty planami miejscowymi wynosił ok. 65%. W związku ze stosowaniem stref ochrony konserwatorskiej trudno jest określić liczbę chronionych obiektów i zespołów.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Tworzenie krajowej listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest wypełnieniem przez Polskę wymogów wynikających z Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego na terenie państw-stron.

Dziedzictwo niematerialne to wszelkie żywe, niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Mogą to być tradycje i przekazy ustne, sztuki widowiskowe, tradycje muzyczne, praktyki społeczno-kulturowe (zwyczaje, obrzędy, ceremonie...), wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata, wiedza związana z tradycyjnym rzemiosłem itp.

Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego tworzy Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie. Do tej pory na liście znalazły się następujące przejawy dziedzictwa niematerialnego związane z obszarem województwa śląskiego:

- rusznikarstwo artystyczne i historyczne – wyroby według tradycyjnej szkoły cieszyńskiej,
- tradycyjna technika ludwisarska Felczyńskich w Taciszowie,
- zabawkarstwo żywiecko-suskie,
- kolędowanie Dziadów Noworocznych na Żywiecczyźnie,
- tradycje wytwarzania koronki koniakowskiej.

Lista Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO

W 2017 roku na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO wpisano kopalnię rud ołowiu, srebra i cynku wraz z systemem gospodarowania wodami podziemnymi w Tarnowskich Górach. Jest to pierwszy obiekt z terenu województwa śląskiego wpisany na listę UNESCO.

Ochrona zabytków a przepisy ustawy o ochronie przyrody

Ochrona wartości kulturowych i historycznych jest uwzględniana przy tworzeniu form ochrony na podstawie ustawy z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tj. Dz.U. 2018 poz. 142). Na terenie województwa śląskiego ochrona wartości kulturowych uwzględniona jest w: parkach krajobrazowych, obszarach chronionego krajobrazu, zespołach przyrodniczo-krajobrazowych oraz niektórych rezerwach, stanowiskach dokumentacyjnych i obszarach Natura 2000. W latach 2014-2017 nie zmieniła się w stosunku do okresu 2010-2013 powierzchnia obszarów chronionych na podstawie przepisów o ochronie przyrody (z wyjątkiem obszarów Natura 2000), gdzie poza walorami przyrodniczymi chronione są wartości kulturowe.

II.6. FINANSOWANIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W latach 2014-2017 na opiekę nad zabytkami w województwie śląskim pozyskiwano środki z różnych źródeł. Środki zdywersyfikowane były przez dotacje i konkursy.

Dotacje Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁵

Dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru udzielana była przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ze środków finansowych z części budżetu państwa *Kultura i Ochrona Dziedzictwa Narodowego* na podstawie art. 74 ustawy.

¹⁵ Opracowane na podstawie stron internetowych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Dotacje udzielane były w ramach programu operacyjnego *Dziedzictwo kulturowe (Ochrona zabytków, Ochrona zabytków archeologicznych)*.

Tabela 3. Liczba rozpatrzonych pozytywnie wniosków o dotację MKiDN w ramach programów z zakresu dziedzictwa kulturowego

Wnioski o dotacje	2010-2013	2014	2015	2016	2017	2014-2017
Liczba wniosków rozpatrzonych pozytywnie	46	b.d.	b.d.	25	44	69 (2016-2017)
Przyznana kwota (zł)	7 169 421	692 616	2 270 000	2 359 000	5 570 000	10 891 616

W latach 2014-2017 poziom dotacji projektów z zakresu dziedzictwa kulturowego wyniósł ponad 10 mln. Zł Był on wyższy niż w latach 2010-2017.

Dotacje Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Dotacje Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków były udzielane ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda na podstawie art. 74 ustawy. Poza pracami przy zabytkach nieruchomości i archeologicznych Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków finansował również prace przy zabytkach ruchomych.

Tabela 4. Finansowanie prac konserwatorskich i adaptacyjnych przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków¹⁶

Zadanie	2010-2013	2014	2015	2016	2017	2014-2017
Dotacje na prace przy zabytkach nieruchomych	7 257 577	2 377 840	2 011 718	1 974 057	1 914 641	8 278 256
Liczba dotowanych obiektów	72	41	38	33	56	168
Dotacje na prace przy zabytkach ruchomych	2 248 776	161 929	528 580	608 804	674 224	1 973 537
Liczba dotowanych obiektów	38	6	12	18	9	45
Ogółem kwota na ww. zadania	9 506 353	2 539 769	2 540 298	2 582 861	2 588 866	10 251 794

Poziom udzielonych przez WKZ dotacji w okresie 2014-2017 utrzymał się na podobnym poziomie jak w latach 2010-2013.

Dotacje Narodowego i Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska

Dotacje Narodowego i Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska dotyczące obiektów zabytkowych pochodzą z nakładów na ochronę przyrody i krajobrazu, w tym ochronę parków wpisanych do rejestru zabytków i parków o charakterze regionalnym.

¹⁶ Na podstawie informacji ŚWKZ

Tabela 5. Dotacje WFOŚ i NFOŚ na prace w parkach zabytkowych¹⁷

Zadania	Nakłady (zł)					
	2010-2013	2014	2015	2016	2017	2014-2017
Dotacje na konserwację parków zabytkowych	4 496 104	36 509	2 328 577	194 422	219 473	2 778 981
Liczba dotowanych obiektów	28	1	3	2	1	7

Z zestawienia 14 wynika, że w ostatnim czteroleciu zmniejszyła się suma dotacji na prace w zabytkowych parkach w stosunku do okresu poprzedniego.

Dotacje Samorządu Województwa Śląskiego

Zarząd Województwa Śląskiego wspiera opiekę na zabytkami za pomocą organizowanych otwartych konkursów ofert na zadanie publiczne. W latach zorganizowano 2014-2017 zorganizowano 8 konkursów, w których można było uzyskać dofinansowanie prac przy obiektach zabytkowych lub wsparcie dla promocji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego regionu. 6 konkursów było kontynuacją działań wcześniejszych, a dwa ogłoszono po raz pierwszy w okresie monitorowanym.

Tabela 6. Wysokość dotacji w konkursach Zarządu Województwa Śląskiego na cele związane z opieką nad zabytkami

Lp.	Nazwa konkursu	Kwota dotacji (zł)					
		2010-2013	2014	2015	2016	2017	2014-2017
1	2	3	4	5	6	8	9
1	Otwarty konkurs na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków	4 500 000	500 000	1 105 600	600 000	800 000	3 005 000
2	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne województwa śląskiego w dziedzinie kultury, ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego	485 000	57 160	16 000	81 000	70 000	224 660

¹⁷ Informacja ze strony WFOŚiGW i ankiet

3	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w dziedzinie upowszechniania dziedzictwa przemysłowego	*	400 000	400 000	300 000	350 000	1 450 000
4	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w dziedzinie wzmacniania współpracy sieciowej na Szlaku Zabytków Techniki	*	*	50 000	46 000	69 600	165 000
1	2	3	4	5	6	7	8
5	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w sferze działań na rzecz zachowania wielokulturowość i regionu oraz kultury mniejszości narodowych i etnicznych	*	*	*	26 000	21 000	47 000
6	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne województwa śląskiego w dziedzinie krajoznawstwa, w tym upowszechniania turystyki	1 388 700	*	*	7 000	5 850	12 850
7a	Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus na lata 2010–2014 i do roku 2020 Krajobraz	1 978 790	465 000	465 000	479 856	421 000	1 830 856

	Kulturowy Owca I						
7b	Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus na lata 2010–2014 i do roku 2020 Dziedzictwo Ludowe Owca II	375 805	100 000	88 000	82 000	73 377,5	343 377,5
8	Konkurs „Piękna wieś województwa śląskiego”	42 300	18 000	22 000	20 000	27 000	87 000
RAZEM		8 770 595	1 540 160	2 146 600	1 641 856	1 837 827,5	7 165 743,5
Średnio w roku		2 192 648,7	*	*	*	*	1 791 435,8

Ogółem w latach 2014-2017 w konkursach Zarządu Województwa Śląskiego na cele związane z opieką nad zabytkami udzielono dofinansowania w wysokości powyżej 7 mln. zł, co jest kwotą nieznacznie mniejszą niż w poprzednim okresie monitorowania.

Wydatki Jednostek Samorządu Terytorialnego (JST) na działania związane z opieką nad zabytkami¹⁸

Wydatki powiatów i gmin na zadania związane z opieką nad zabytkami obejmują szerokie spektrum działań. Są to wydatki na remonty i konserwację zabytków dokonywane na podstawie podejmowanych przez powiaty i gminy odpowiednich uchwał w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, wydatki na obiekty własne oraz wydatki na wydarzenia i imprezy promujące i popularyzujące lokalne zabytki i tradycje. Powiaty i gminy na prowadzenie swoich działań mogą też pozyskiwać dotacje z różnych źródeł, w tym z funduszy europejskich.

Tabela 7. Wydatki samorządów terytorialnych na zadania związane z opieką nad zabytkami

¹⁸ Opracowanie własne Regionalnego Instytutu Kultury w Katowicach.

JTS	Wydatki samorządów terytorialnych					
	2010–2013	2014	2015	2016	2017	2014-2017
gminy	18 056 501	10 011 201	29 024 325	3 666 225	2 274 756	44 976 507
powiaty grodzkie	42 269 575	24 107 077	18 618 188	13 272 248	7 539 640	63 537 153
powiaty ziemskie	6 941 683	4 267 950	2 439 543	2 941 546	1 035 102	10 684 141
RAZEM	67 267 759	38 386 228	50 082 056	19 880 019	10 849 498	119 197 801
	Średnia w latach 2010 – 2013 18 818 939	*	*	*	*	Średnia w latach 2014 – 2017 29 549 200

Jak wynika z zestawienia w okresie 2014-2017 wydatki gmin wzrosły w stosunku do lat 2010-2013 i kształtują się w wysokości średniej blisko 30 mln złotych rocznie w skali województwa.

Tabela 8. Dotacje pozyskane z funduszy europejskich przez JTS na zadania związane z opieką nad zabytkami

JTS	Wysokość uzyskanych dotacji					
	2010–2013	2014	2015	2016	2017	2014 – 2017
Gminy	121 689 369	25 951 812	13 787 115	444 245	350 740	40 533 912
Powiaty grodzkie	74 739 166	9 422 116	40 765 575	4 871 124	15 379 910	70 438 725
Powiaty ziemskie	13 394 832	1 382 135	542 652	1 543 913	2 306 332	5 775 032
RAZEM	209 822 367	36 756 063	55 095 342	6 859 282	18 036 982	116 747 669
	Średnio w latach 2010 – 2013 52 455 575	*	*	*	*	Średnio w latach 2014 – 2017: 29 181 917

Zestawienie wskazuje na zmniejszenie kwoty pozyskanych dotacji w okresie 2014-2017 w stosunku do lat 2010-2013 i kształtują się w okresie 2014-2017 w średniej wysokości blisko 30 mln złotych rocznie w skali województwa.

II.7. DZIEDZICTWO KULTUROWE JAKO ELEMENT GOSPODARKI

Dziedzictwo kulturowe jest ważnym elementem rozwoju przemysłu kultury, który zawiera w sobie nie tylko dziedziny działalności gospodarczej bezpośrednio zajmujące się produkcją i dystrybucją dóbr i usług kultury, ale i działalność niedochodową, która generuje przychód w innych branżach. Ma też podstawowe znaczenie dla rozwoju turystyki. Z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa rozwój przemysłu kultury jest bardzo ważny, gdyż jest to sektor gospodarki o korzystnej specyfice, mieszczącej się w modelu gospodarki opartej na wiedzy (GOW):

- jest pracochłonny, więc tworzy miejsca pracy, a jednocześnie wykorzystuje nowoczesne technologie,
- opiera się na dziedzictwie kulturowym, wiedzy i informacji,
- jest powiązany z innymi sektorami bazującymi na wiedzy (edukacja, turystyka kulturalna),
- tworzy duże zapotrzebowanie na wysoko wykwalifikowanych specjalistów,
- opiera się na sieci małych i średnich przedsiębiorstw, działających obok niewielu dużych,
- obejmuje rynek ponadlokalny i opiera się na ponadlokalnych powiązaniach,
- jest czysty ekologicznie.

Województwo śląskie dysponuje pokaźnymi zasobami kulturowymi, które powinno wykorzystywać do rozwoju społeczno-gospodarczego. Do podstawowych należą:

- zabytki, takie jak:
 - krajobrazy kulturowe,
 - układy urbanistyczne, zespoły budowlane, w tym budownictwa modernistycznego, socrealistycznego oraz dóbr kultury współczesnej,
 - dzieła architektury i budownictwa, w tym budownictwa drewnianego,
 - dzieła budownictwa obronnego,
 - obiekty przemysłu i techniki, w tym kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
 - parki, ogrody i inne formy projektowanej zieleni, oraz cmentarze,
 - pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - cmentarzyska, kurhany,
 - relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
- tradycje i folklor,
- muzea i zbiory muzealne.

Zintegrowany rozwój przemysłu kultury i kreowanie produktów markowych są motorem rozwoju turystyki. Na terenie województwa śląskiego szczególne znaczenie ma:

- turystyka przemysłowa,
- turystyka miejska (obejmująca m.in. założenia urbanistyczne, zabytki modernizmu),
- turystyka sentymentalna (np. tradycje żydowskich, kraju dzieciństwa),
- turystyka pielgrzymkowa,
- turystyka na terenach wiejskich (przyrodniczo-kulturowa),
- kulturowa turystyka tematyczna (archeologiczna, przemysłowa, budownictwa drewnianego).

Zabytki i tradycje regionalne mocno już ulokowały się w gospodarce województwa oraz w zespole podstawowych elementów promocji województwa, gmin i powiatów. Informacje o zabytkach regionu, powiatu i gminy można znaleźć niemal na wszystkich stronach internetowych tych jednostek.

Zaawansowanym działaniem promującym zabytki i równocześnie promującym województwo, powiaty i gminy są markowe produkty turystyczne kreowane z wykorzystaniem zabytków. Są to między innymi szlaki kulturowe, obiekty o znaczeniu kulturowym otwarte dla turystów oraz imprezy promujące tradycje ludowe i kulturę lokalną.

Szlaki kulturowe o zasięgu regionalnym

Na terenie województwa istnieją trzy szlaki kulturowe o zasięgu wojewódzkim: *Szlak Zabytków Techniki*, *Szlak Architektury Drewnianej* i *Szlak Kulinarny Śląskie Smaki*.

Szlak Zabytków Techniki (SZT) jest tematycznym, samochodowym szlakiem turystycznym, który łączy obiekty związane z dziedzictwem przemysłowym województwa śląskiego. Obecnie tworzą go 42 obiekty. Szlak prezentuje najciekawsze pod względem walorów turystycznych, historycznych i architektonicznych obiekty przemysłowe w województwie śląskim i jest najbardziej interesującą trasą turystyki industrialnej w Polsce. W 2009 roku SZT odwiedziło 470 tys. turystów, rok później było to już pół miliona osób, w 2011 roku 537 tys., w 2012 roku 580 tys. zwiedzających. W roku 2013 obiekty znajdujące się na szlaku odwiedziło już 630 tys. osób. W latach 2016 i 2017 było to już ponad 760 tys. osób. W czołówce najbardziej popularnych obiektów Szlaku znajdują się nie tylko kopalnie (*Guido w Zabrze* oraz *Kopalnia Rud Srebrnośnych w Tarnowskich Górach*), ale i Muzeum Chleba w Radzionkowie czy Browar w Żywcu. Jako jeden z głównych markowych produktów turystycznych województwa śląskiego prezentuje region na turystycznej mapie kraju. Znaczenie i powodzenie szlaku zostało zauważone na arenie krajowej i międzynarodowej. Szlak był wielokrotnie nagradzany. W 2008 roku otrzymał Złoty Certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej dla najlepszego produktu turystycznego w kraju. W 2010 roku Szlak dołączył do Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego (European Route of Industrial Heritage – ERIH), a w tym samym roku został nagrodzony Złotym Medalem Targów Poznańskich dla najlepszego produktu turystycznego w Polsce. Od 2010 roku w czerwcu organizowane jest Święto Szlaku Zabytków Techniki – *Industriada*, które co roku przyciąga coraz większe grono miłośników techniki. W roku 2013 Święto Szlaku Zabytków Techniki – *Industriada* otrzymało certyfikat w konkursie Polskiej Organizacji Turystycznej na Najlepszy Produkt Turystyczny Polski, w 2017 roku nagrodzona została Złotym Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej

Szlak Architektury Drewnianej powstał w 2002 r. na wniosek marszałka województwa śląskiego. Na szlaku jest 5 pętli przebiegających przez zróżnicowane tereny województwa w tym obszary wiejskie, Pętle łączą najciekawsze przykłady drewnianej architektury sakralnej – od wieku XVI po okres dwudziestolecia międzywojennego (kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie), obydwie skanseny: *Muzeum Górnos Śląski Park Etnograficzny w Chorzowie* i *Zagrodę Wsi Pszczyńskiej*, oraz ciekawe przykłady drewnianej architektury świeckiej – *Dom Tkacza* w Bielsku-Białej i starą karcznię w Jeleśni. Jego trasa główna łączy się z podobnym szlakiem w województwie małopolskim. W 2013 roku powierzone zadanie zarządzania szlakiem *Muzeum Górnos Śląskiemu Parkowi Etnograficznemu w Chorzowie*. W ostatnim czasie w wyniku szeroko zakrojonych prac konserwatorskich prowadzonych w zabytkowych kościołach odkryto i odrestaurowano wiele przykładów dawnych polichromii, co jeszcze bardziej uatrakcyjniło szlak. Jednak, aby szlak ten w pełni promował wojewódzkie dziedzictwo budownictwa drewnianego, wymaga on opracowania koncepcji udostępniania obiektów i wypromowania na terenie województwa i kraju. Jako dobrze wypromowany produkt turystyczny może stać się motorem alternatywnego rozwoju niewielkich miejscowości i gmin o charakterze rolniczym.

Szlak kulinarny „Śląskie Smaki” został utworzony w 2012 roku z inicjatywy Polskiej Organizacji Turystycznej. Promuje on miejsca, w których można zjeść smacznie i regionalnie – województwo śląskie jest jednym z liderów Listy Produktów Tradycyjnych. Obecnie na szlaku znajduje się 28 lokali gastronomicznych. W roku 2013 obok *Industriady* otrzymał certyfikat Najlepszy Produkt Turystyczny Polski w konkursie organizowanym przez Polską Organizację Turystyczną, a w 2015 nagrodzony został nagrodą EDEN przyznawaną przez Komisję Europejską w międzynarodowym konkursie na „najlepszą europejską destynację turystyczną”.

Szlaki tematyczne o zasięgu lokalnym i ponadlokalnym oraz questy

Powiaty i gminy województwa śląskiego bardzo aktywnie włączyły się w kreowanie swojego wizerunku za pomocą zabytków i dziedzictwa kulturowego. Wyrazem tych działań są m.in.

powstające szlaki kulturowe. Duży udział w tworzeniu szlaków kulturowych mają też organizacje pozarządowe. Obecnie na terenie województwa istnieje co najmniej 20 ponadlokalnych kulturowych szlaków tematycznych. Niektóre z nich stanowią fragmenty szlaków ogólnopolskich lub międzynarodowych. Szlaków lokalnych (gminnych, miejskich) w roku 2012 istniało blisko 50, z czego ponad 1/3 powstała w latach 2010–2011. Do najciekawszych należą: *Szlak Historii Górnictwa Górn Śląskiego*, *Szlak Moderny*, *Szlak Książąt Pszczyńskich*, *Szlak Kultury Żydowskiej*, *Szlak Metalurgów*, *Szlak Początków Hutnictwa*, *Szlak Powstańców Śląskich*, *Szlak Romański w Polsce*, *Szlak Zbójników Beskidzkich*, *Szlak Zbójników Karpackich*, *Szlak Walk 7 Dywizji Piechoty*, *Szlak Warowni Jurajskich*, a także śląskie odcinki *Via Regia (Drogi św. Jakuba)*. W latach 2014-2017 powstały kolejne interesujące szlaki (ponad 10), jak np. *Szlak Szklany* w Ujsołach powołany w celu ocalenia pamiątek po dawnych właścicielach ziemskich - Wielopolskich i Habsburgów oraz związaną z nimi historią działającej w XIX wieku w Złatnej huty szkła, czy też bajkowy *Szlak Utopca* zorganizowany w Brennej przywołujący postacie z bajek i miejscowych legend. Dla odmiany gminy powiatów częstochowskiego i myszkowskiego przy pomocy Lokalnych Grup Działania – proponują turystom uczestnictwo w zabawach tzw. questach pozwalających poznać lokalne zabytki i interesujące miejsca. Są to m.in.: Kamienica Polska – *Śladami tkaczy w Kamienicy Polskiej*, Mykanów – Trasa questingowa w Borownie, Starcza – *wieś dwóch kościołów* i in.

Obiekty związane z turystyką pielgrzymkową

Innym tradycyjnym już produktem turystycznym są liczne na terenie województwa sanktuaria – ponad 100. Znaczący ruch pielgrzymkowy odbywa się w 14 z nich. Najbardziej znanym, rozpoznawalnym w Polsce i na świecie jest klasztor oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (pomnik historii). Dla mieszkańców województwa duże znaczenie ma również Sanktuarium Matki Sprawiedliwości i Miłości Społecznej i kalwaria w Piekarach Śląskich.

Rewitalizacja obiektów zabytkowych na cele publiczne

Dużym zainteresowaniem powiatów i gmin cieszy się możliwość wsparcia rozwoju gospodarczego przez rewitalizację obiektów zabytkowych na cele publiczne związane z kultywowaniem i kreowaniem kultury.

Wśród gmin i powiatów szczególnie aktywnych w tworzeniu takich produktów w latach 2014-2017, często kontynuując prace rozpoczęte w latach 2010–2013, można wymienić m.in.:

- Goczałkowice Zdrój (pow. pszczyński) – program *Turystyczne wrota Goczałkowic-Zdrój*, w ramach którego wykonano remont budynku stacji gdzie utworzono centrum informacji turystycznej, a Urząd Marszałkowski wykonał remont obiektów sanatoryjnych (2014-2017),
- Pszczyna (pow. pszczyński) – Muzeum Militarnych Dziejów Śląska w Pszczynie. Muzeum powstało w budynku gminny gdzie eksponowana jest prywatna kolekcja zarządzana przez Stowarzyszenie *Pro Memoria* (2017),
- Żarki (pow. myszkowski) – Muzeum Dawnych Rzemiosł w Starym Młynie (2015),
- Racibórz (pow. raciborski) – baszta więzienna (2014), kaplica zamkowa (zakończenie remontu 2016),
- Czerwionka-Leszczyny (pow. rybnicki) – program *Familoki – miast ogród*, w ramach którego na osiedlu patronackim *Kolonia Dębieńsko*, w mieszkaniu urządzono centrum informacji turystycznej, (2015),
- Radzionków (pow. tarnogórski) – powołano Centrum Dokumentacji Deportacji Ślązaków do ZSRR w 1945 (2015),

- Koziegłowy (pow. myszkowski) – odbudowano dawny Pałac Biskupi (2016). W obiekcie będą się mieścić : przedszkole, Izba Pamięci Ziemi Koziegłowskiej, sala konferencyjna, oraz siedziba Bractwa Rycerskiego,
- Miasteczko Śląskie (pow. tarnogórski) – Park Rubina – miejsce rekreacji mieszkańców (2017),
- Mszana (pow. wodzisławski) – Izba Regionalna w Gogołowej - pomieszczenie wygospodarowano w budynku Ośrodka Kultury w Gogołowej. Izbę stworzyła przewodnicząca miejscowego Koła Gospodyń Wiejskich przy wsparciu kilku zapaleńców (2013),
- Łazy (pow. zawierciański) – rewitalizacja rynku i ustawienie zabytkowego parowozu na rynku (2013), utworzenie Izby tradycji w budynku dworca (2013),
- Pilica – rewitalizacja rynku, rekonstrukcja dawnego ratusza (2013-2014),
- Częstochowa – utworzenie Muzeum Żydów Częstochowian w kamienicy mieszczącej (2016),
- Jaworzno:
 - Ośrodek edukacji ekologiczno-geologicznej GEOsfera położony w niecce dawnego kamieniołomu wapieni triasowych Sadowa Góra (2015),
 - Park Gródek – miejsce rekreacji mieszkańców na terenie dawnych kamieniołomów dolomitu (2016),
 - Rewitalizacja Parku Chrząstówka – dawnego miejsca spacerów mieszkańców miasta (2017),
- Mysłowice – Dawna Stacja Emigracyjna w Mysłowicach – adaptacja historycznej *Przewiązki* na potrzeby Muzeum Miasta Mysłowice (od 2013),
- Ruda Śląska – promocja historii miasta i jego zabytków w internecie: na facebook’u oraz na stronie internetowej [www. wirtualna ruda](http://www.wirtualna.ruda.pl), [www. wirtualne zabytki Rudy. Śląskiej](http://www.wirtualne.zabytki.ruda.slaskiej.pl) (2016?),
- Sosnowiec – Bulwar Czarnej Przemszy – ścieżka rowerowa i piesza wzdłuż rzeki łącząca rozmieszczone tam atrakcje, w tym obiekty zabytkowe: pałac Schoena, zamek i Park Sielecki, Trójkąt Trzech Cesarzy (od 2016),
- Siemianowice Śląskie – adaptacja Pałacu Rheinbabenów (od 2017) na cele miejskie i kulturalne,
- Świętochłowice – adaptacja dla potrzeb turystyki dwóch wieży wyciągowych dawnej Kopalni Węgla Kamiennego *Polska* wybudowanych w latach 1884-1908 (2015),
- Żory:
 - Uruchomienie Muzeum Ognia (2014) związanego z tradycją obchodzenia Święta Ogniewego upamiętniającego tragiczny pożar miasta w dniu 11 maja 1702 roku. W roku 2017 obchody święta odbyły się po raz 315,
 - Adaptacja Willi Haeringa na siedzibę Muzeum Miejskiego (2014 otwarcie nowej siedziby muzeum).

Kampanie promocyjne organizowane przez gminy w oparciu o zabytki i tradycje lokalne

Gminy wykorzystują obiekty zabytkowe w kampaniach promocyjnych. M.in. są to:

- **Będzin** – *Odkryj magię Będzina* (zamek, pałac Mieroszewskich),
- **Istebna** (pow. cieszyński) – *Istebna siła tradycji*,
- **Pietrowice Wielkie** (pow. raciborski) – kampania reklamowa *W zgodzie z tradycją w nowoczesność*, w tym tradycyjna Wielkanoc, procesja konna, celebrowanie obrzędów wodzenia misia (koniec karnawału), noc świętojańska, dożynki, obchody świętomarcińskie,

- *Gmina trzech kultur* – symbioza kultur polskiej, czeskiej (morawskiej) i niemieckiej,
- **Rydułtowy** (pow. wodzisławski) - *Do Rydułtów czas zajrzeć.*

Kultywowanie i promocja tradycji ludowych i kultury lokalnej

Dużym zainteresowaniem cieszy się również kontynuacja wydarzeń organizowanych na bazie lokalnych tradycji. Sztandarowym projektem jest Śląskie Centrum Edukacji Regionalnej w Koszęcinie. Przykładem mogą być też festiwale i imprezy organizowane w ramach Programu *Owca Plus* na terenie Beskidów i Jury Krakowsko Częstochowskiej oraz imprezy organizowane przez Lelowskie Towarzystwo Historyczno-Kulturalne im. Walentego Zwierkowskiego, Towarzystwo Miłośników Ziemi Zawierciańskiej czy Stowarzyszenie Miłośników Historii Szczekocin i Okolic.

Działalność organizacji pozarządowych

W krajobrazie województwa śląskiego coraz wyraźniej daje się zauważyć działanie miłośników zabytków zrzeszonych w organizacjach pozarządowych. Do najbardziej aktywnych widocznych Stowarzyszenie na Rzecz Zabytków Fortalicji *Pro Fortalicium* systematycznie remontujące i udostępniające schrony bojowe *Obszaru Warownego Śląsk*, Fundacja *Zamek Chudów*, która objęła opieką m.in. ruiny zamku w Chudowie koło Gliwic, gdzie organizuje wiele imprez związanych z archeologią i kulturą średniowiecza, tam też prowadzi muzeum, a także Stowarzyszenie *Mysłowice Ocalić od zapomnienia*, Stowarzyszenie na rzecz dziedzictwa kulturowego Gliwic *Gliwickie metamorfozy* które obok prowadzenia innych działań opiekują się zabytkowymi cmentarzami.

II.8. DZIAŁALNOŚĆ BADAWCZA

Na terenie województwa badaniami w zakresie zasobów zabytkowych i ich konserwacji zajmują się, w zakresie swojej działalności, nieliczne jednostki, przede wszystkim muzealne. Wybrane programy badawcze prowadzą się także w niektórych katedrach wydziałów uczelni wyższych działających na naszym terenie, np. Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w zakresie krajobrazu kulturowego. Nie znana są niestety obecnie nakłady ponoszone przez jednostki prowadzące badania nad zasobem zabytków województwa. Prace badawcze podejmuje także Regionalny Instytut Kultury w Katowicach (dział Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, dział Regionalne Obserwatorium Kultury). Efektem prac są między innymi studia historyczno-konserwatorskie opracowane np. dla osiedla *Borsig* w Zabrze (2016) i miasta Szczekociny (2017) czy też badania nad obrzędowością Śląska.

Działalność badawczą prowadzi i finansuje także Wojewódzki Konserwator Zabytków zlecając prace archeologiczne, dokumentacje konserwatorskie oraz opracowania ekspertyz i opinii dla obiektów zabytkowych.

Tabela 9. Działalność badawcza finansowana z budżetu Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków¹⁹

Zadanie	1010-2013	2014	2015	2016	2017	2014-2017
Prace archeologiczne	149 209 (3 lata)	32 000	42 500	65 190	38 775	178 465
Liczba zadań	23	4	7	11	3	25
Dokumentacja konserwatorska,	167 744 (2 lata)	98 786	59 011	43 295	34 036	235 128
Liczba opracowań	74	11	6	5	3	25
Opinie, ekspertyzy	110 530	48 280	42 500	27 770	65 344	183 894
Liczba opracowań	101	8	1	8	5	23
Ogółem kwota na ww. zadania	427 483	179 066	144 011	136 255	138 155	597 487

Z powyższego zestawienia wynika że Wojewódzki Konserwator Zabytków na działalność badawczą w ciągu ostatnich czterech lat poniósł nakłady wysokości poniżej 600 tysięcy złotych.

Oznacza to, że baza naukowa, dostępne środki oraz zainteresowanie prowadzeniem badań nad zabytkami województwa są niewystarczające. Od pewnego czasu obserwuje się prowadzenie projektów badawczych na terenie województwa przez uczelnie położone poza jego granicami (np. krakowskie, łódzkie czy wrocławskie).

II.9. WYMIANA DOŚWIADCZEŃ I UPOWSZECHNIANIE WYNIKÓW BADAŃ W DZIEDZINIE KONSERWACJI I REWALORYZACJI ZABYTEKÓW

Od 2009 roku Regionalny Instytut Kultury w Katowicach (dawniej Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach) wraz z Śląskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Katowicach organizują coroczną konferencję konserwatorską. Konferencje poświęcone są zabytkom naszego regionu, omawiając jednocześnie ciekawsze problemy związane z ich konserwacją. Stanowią one forum wymiany informacji konserwatorskich. Problemy poruszone podczas konferencji są zebrane w towarzyszącym jej wydawnictwie *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego*.

Poszczególne uczelnie organizują konferencje i sesje popularnonaukowe dotyczące problematyki ochrony i opieki nad zabytkami. Prym w tej dziedzinie wiedzy Politechnika Śląska gdzie co roku organizowanych jest ok. 7 imprez tego typu.

¹⁹ Na podstawie informacji ŚWKZ

II.10. ANALIZA SWOT

Tabela 9. Analiza SWOT

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Dziedzictwo kulturowe wyróżniające obszar województwa śląskiego na tle kraju, którego cechami charakterystycznymi są m.in.: <ul style="list-style-type: none"> – wielokulturowość obszaru, w tym również wielość religii i tradycji, – różnorodność układów i zespołów przestrzennych wynikające z historycznie uwarunkowanego granicznego położenia, zarówno pod względem państwowym i administracyjnym, jak i kościelnym, pogranicze grup etnograficznych, – zachowane lub odtwarzane fragmenty krajobrazu kształtowanego w wyniku dawnych sposobów gospodarowania np. krajobraz jurajski, <i>Żabięgo Kraju</i>, Beskidu Śląskiego i Żywieckiego, krajobraz pocysterski, – zróżnicowane zasoby dziedzictwa kulturowego o szczególnych a nawet unikatowych walorach, w tym: liczne zabytki przemysłu i techniki oraz osiedla i kolonie patronackie z nimi związane, kościoły drewniane, architektura <i>militaris</i>, miasta o genezie średniowiecznej, założenia rezydencjonalne, dziedzictwo kulturowe wsi, krajobraz komponowany i założenia zieleni, stanowiska archeologiczne, – duże obszary ochrony krajobrazu kulturowego w granicach istniejących parków krajobrazowych, – ślady dawnego wydobycia i przetwarzania związane z: wydobyciem i przetwarzaniem kruszców, w tym rud srebronośnych, darniowych rud żelaza, – pozostałości związane z działalnością przemysłu górniczo-hutniczego w XVIII–XX wieku, przemysłu włókienniczego; przemysłu cementowego; uprawą ziemi i gospodarką wodną i inne. • Sukces działania i rozbudowy <i>Szlaku</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Brak ewidencji zabytków w części gmin. • Niedostateczne rozpoznanie zasobów krajobrazu kulturowego. • Nieuregulowana własność części obiektów zabytkowych. • Zły stan zachowania części obiektów zabytkowych wynikający z niszczenia zabytków, gospodarczej działalności człowieka, braku bieżącej konserwacji i systematyczności działania. • Mało efektywne funkcjonowanie <i>Szlaku Architektury Drewnianej</i>. • Realizacja inwestycji w sąsiedztwie obiektów zabytkowych bez uwzględnienia kontekstu miejsca, co jest przyczyną niszczenia ekspozycji obiektu zabytkowego. • Niszczenie krajobrazów kulturowych obszarów zurbanizowanych i otwartych przez realizację projektów nie uwzględniających dziedzictwa kulturowego (brak badań i analiz poprzedzających proces projektowania). • Brak aktualnej, ogólnie dostępnej bazy danych obiektów zabytkowych. • Mała świadomość społeczna potencjału zasobów dziedzictwa kultury materialnej i niematerialnej województwa i możliwości jego wykorzystania dla rozwoju gospodarczego. • Niska integracja środowisk w obszarze dziedzictwa kulturowego. • Niedostateczna promocja zabytków jako szansy rozwojowej. • Niewystarczający udział mediów lokalnych w propagowaniu wartości zabytków krajobrazu oraz możliwości jego wykorzystania w rozwoju gospodarczym. • Niedostateczna ilość infrastruktury turystycznej przy obiektach zabytkowych. i nieefektywna promocja obiektów; niewystarczające przygotowanie decydentów do oceny wartości kulturowej zabytków obszarowych i krajobrazu oraz powiązań przestrzennych.

<p><i>Zabytków Techniki Województwa Śląskiego</i> oraz cyklicznej imprezy promującej szlak <i>Industriada</i> – rozpoznawalność marki w regionie, kraju, Europie.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Utworzenie śląskiego odcinka <i>Szlaku Architektury Drewnianej</i>, powierzenie zadania zarządzania szlakiem <i>Muzeum Górnos Śląski Park Etnograficzny w Chorzowie</i>. • Bardzo duża liczba lokalnych szlaków kulturowych – wykorzystywanie zabytków dla promocji gmin i powiatów - włączenie zabytków w procesy gospodarcze. • Szlaki turystyczne promujące dziedzictwo kulturowe (<i>Szlak Husarii, Szlak Orlich Gniazd</i> itd.). • Wzmocnienie dziedzictwa architektury sakralnej dużą liczbą odkrytych średniowiecznych polichromii – efekt prowadzonych prac konserwatorskich finansowanych z funduszy ŚWKZ i dotacji konkursów Zarządu Województwa Śląskiego. • Działalność Regionalnego Instytutu Kultury – Instytucji Kultury Samorządu Województwa Śląskiego – interdyscyplinarnej instytucji specjalizującej się w wielopłaszczyznowych działaniach związanych z opieką nad zabytkami i dziedzictwem kulturowym, w tym dokumentowaniem, edukacją i popularyzacją, dysponująca bogatą wiedzą o zabytkach województwa. • Rozwijająca się działalność powiatowych centrów promujących kulturę i dziedzictwo kulturowe (Zamek Piastowski w Raciborzu, Centrum Kultury Śląskiej w Nakle Śląskim). • Coraz większa liczba gmin wykorzystująca w rozwoju potencjał lokalnego dziedzictwa kulturowego (np. Żarki, Lelów, Węgierska Górka, Koziegłowy, Radlin). • wykorzystanie techniki cyfrowej do promocji zabytków na stronach internetowych, np. Ruda Śląska. • digitalizacja zabytków – utworzenie <i>Śląskiego Digitalium</i> (Biblioteka Śląska, Silesia Film, Opera Śląska; w tym 	<ul style="list-style-type: none"> • Postrzeganie województwa jedynie jako obszaru przemysłowego. • Istniejące nadal w mentalności mieszkańców podziały przestrzenne wynikające z przebiegu dawnych granic. • Niewystarczające zaplecze naukowe w województwie badające dziedzictwo kulturowe regionu. • Bardzo niskie nakłady na badanie dziedzictwa kulturowego województwa.
--	--

<p>planowana organizacja mobilnego centrum digitalizacji przez Regionalny Instytut Kultury w Katowicach).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Działalność JST i organizacji pozarządowych na rzecz podnoszenia rangi dziedzictwa kulturowego województwa: <ul style="list-style-type: none"> – zwiększająca się liczba Pomników Historii (koniec 2017 roku – 5), – Wpisanie na listę UNESCO kopalni rud ołowiu, srebra i cynku wraz z systemem gospodarowania wodami podziemnymi w Tarnowskich Górach, • Zaangażowanie organizacji pozarządowych na rzecz opieki nad zabytkami np. Stowarzyszenie Pro Fortalicium, Fundacja <i>Zamek Chudów</i>, Towarzystwo Miłośników Ziemi Zawierciańskiej, Stowarzyszenie Miłośników Historii Szczekocin i Okolic, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska. • Coraz większe zaangażowanie organizacji pozarządowych w promocje i kultywowanie tradycji ludowych i kultury lokalnej. • Tworzenie regionalnych markowych produktów turystycznych. • Rozwój turystyki tematycznej (np. przemysłowej, <i>militaris</i>, <i>moderna</i>). 	
---	--

SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • Ujęcie problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych kraju, w tym przypisywanie dużego znaczenia ochronie zabytkowego krajobrazu. • Możliwość pozyskiwania środków finansowych z różnych źródeł. • Wzrost znaczenia zabytku i lokalnych tradycji jako potencjalnego produktu turystycznego i elementu rozwoju społeczno-gospodarczego. • Promocja walorów środowiska kulturowego z wykorzystaniem nowych technologii/mediów. • Wzrost zainteresowania dziedzictwem materialnym i niematerialnym. • Powoływanie nowych szlaków kulturowych np. <i>Szlak Rodów</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Niespójność przepisów różnych ustaw związanych z ochroną zabytków. • Niska skuteczność stosowania prawa. • Problemy z określeniem wykładni stosowanego prawa. • Stosowanie niewłaściwych technologii i materiałów przy pracach renowacyjnych i konserwatorskich. • Tworzenie „nowych zabytków” i pseudonaukowe rekonstrukcje. • Ruch turystyczny przekraczający chłonność terenu w obszarach znanych obiektów zabytkowych. • Kradzieże, akty wandalizmu. • Uzależnienie służb konserwatorskich od władz. • Brak realnych zachęt dla inwestorów prywatnych do inwestowania w zabytki.

<p><i>Magnackich.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Większa dostępność do przykładów dobrych praktyk w postępowaniu z zabytkami. • Powołanie metropolii. 	<ul style="list-style-type: none"> • Brak środków finansowych właścicieli obiektów na ich konserwację. • Brak, na terenie województwa, specjalistycznych fakultetów kształcących w zakresie dokumentacji, badań i konserwacji zabytków i zarządzania ich zasobem. • Trudna do powstrzymania dostępnymi narzędziami prawnymi presja inwestycyjna na tereny o walorach kulturowych i przyrodniczo-kulturowych. • Ekspansja inwestycyjna na obszarach miast i wsi ingerująca w historyczny układ urbanistyczny i ruralistyczny. • Zagrożenia środowiskowe (zanieczyszczenia powietrza, zmiany rzeźby terenu, szkody górnicze). • Brak spójnych działań na rzecz przekształceń strukturalnych obszaru XIX w. okręgu przemysłowego. • Brak doradztwa dla osób prywatnych inwestujących w obiekty zabytkowe.
---	---

III. DZIEDZICTWO KULTUROWE W DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH

III.1. ZABYTKI W POLITYCE PAŃSTWA

W nowym systemie zarządzania rozwojem, którego podstawę stanowi ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki (Dz.U.06. nr 227, poz. 1658, z późn. zm.) ustanowił się nowy porządek strategiczny wypracowany w komplecie dokumentów wyznaczających drogę działań na najbliższe lata. Ramę nowego porządku stanowią: *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju* (perspektywa 2030 roku) oraz *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (zawsze w układzie 20 lat do przodu). W tak zdefiniowanych granicach mieścić się powinna *Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju 2020* (10 letni horyzont czasowy) w korelacji z europejskim dokumentem programowym (*Europa 2020*) oraz dziewięcioma zintegrowanymi strategiami z których następujące zawierają odniesienia do opieki nad zabytkami i dziedzictwa kulturowego:

- *Krajowa strategia rozwoju regionalnego,*
- *Strategia rozwoju kapitału społecznego,*
- *Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki,*
- *Strategia rozwoju kapitału ludzkiego,*
- *Bezpieczeństwo energetyczne i środowiskowe,*
- *Strategia zróżnicowanego rozwoju wsi, rolnictwa i rybołówstwa.*

W dokumentach tych zabytki oraz dziedzictwo kulturowe postrzegane jest jako bardzo ważny element rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Jest uznawane za jeden z potencjałów rozwojowych sprzyjających osiągnięciu celów: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej. Zabytkom przypisuje się szczególną rolę w budowie kapitału społecznego, więzi międzyludzkich i tożsamości społeczeństwa.

Ważnym dokumentem, z punktu widzenia opieki nad zabytkami jest również *Uzupełnienie narodowej strategii kultury na lata 2004-2020*.

Powyższe dokumenty zostały omówione szerzej w aneksie 1.

III.2 ZABYTKI W POLITYCE WOJEWÓDZTWA

W systemie strategicznych dokumentów województwa powstał nowy dokument dostosowany do zmian wywołanych wprowadzeniem w życie przepisów ustawy z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki (Dz.U.06. nr 227, poz. 1658, z późn. zm.) jakim jest *Strategia rozwoju województwa śląskiego ŚLĄSKIE 2020+*. Pozostałe obowiązujące dokumenty strategiczne odnoszące się do opieki nad zabytkami nie zmieniły się i są to:

- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego,*
- *Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020.*

Problematyka opieki nad zabytkami jest również ujęta w nowym ponadregionalnym dokumencie jakim jest *Strategia dla rozwoju polski południowej w obszarze województwa małopolskiego i śląskiego do roku 2020*.

Powyższe dokumenty zostały omówione szerzej w aneksie 2.

IV. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2018-2021

Cele programu wynikają z przeprowadzonej analizy zasobów zabytkowych i uwzględniają cele wskazane w ustawie. Przyjęto następujące poziomy strategiczne: cele strategiczne, cele operacyjne, kierunki działań. Są one zgodne ze strategią rozwoju województwa oraz właściwymi krajowymi i wojewódzkimi dokumentami strategicznymi, w tym ze *Strategią rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020*. Cele zostały sformułowane na podstawie diagnozy podsumowanej analizą SWOT. Zestawienie celów i kierunków działań przedstawiono w tabeli 1: Cele i kierunki działań *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*.

Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2018-2021 odwołuje się w szczególności do krajowych i wojewódzkich dokumentów strategicznych.

Zabytki posiadają potencjał nie tylko materialny, ale też artystyczny i poznawczy utrwalający naszą pamięć narodową oraz tworzący tożsamość. Stanowią o tożsamości przestrzeni, nadając jej swoisty *genius loci*, tym samym decydują o jej konkurencyjności. Świadoma reinterpretacja dziedzictwa jest elementem budowy wspólnej tożsamości, a pośrednio więzi międzyludzkich i zaufania, które ułatwia interakcje oraz współdziałanie i jest kluczowym czynnikiem rozwoju kapitału społecznego. Jedynie zadbane, dobrze eksponowane obiekty są postrzegane przez społeczeństwo jako wartość. Zabytek pojmowany w ten sposób oddziałuje na stan gospodarki i przyczynia się do rozwoju społeczno-gospodarczego regionu.

Mając na uwadze powyższe, sformułowano następującą misję *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2018-2021*:

HARMONIJNY KRAJOBRAZ KULTUROWY ORAZ AUTENTYZM MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA JEST CZYNNIKIEM BUDOWY KAPITAŁU SPOŁECZNEGO I ROZWOJU GOSPODARCZEGO WOJEWÓDZTWA ORAZ PROMOCJI REGIONU W KRAJU I NA ŚWIECIE.

Aby misja ta została zrealizowana, konieczne jest podjęcie działań związanych z materią zabytkową i kompetencją społeczną. Temu służą wyróżnione dwa cele strategiczne programu:

- Cel strategiczny I – Zachowanie dziedzictwa kulturowego i włączenie go w procesy gospodarcze,
- Cel strategiczny II – Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu.

CEL STRATEGICZNY I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA

O wartości dziedzictwa stanowi jego autentyczność rozumiana jako zachowana oryginalna substancja materialna oraz konteksty kulturowe. Właściwie zachowane, autentyczne, atrakcyjnie eksponowane i udostępnione zabytki będą stanowić ważny element rozwoju gospodarczego regionu.

Dla celu strategicznego sformułowano trzy cele operacyjne:

- Cel operacyjny I.1 – Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa
- Cel operacyjny I.2 – Budowa systemu zarządzania zabytkami województwa
- Cel operacyjny I.3 – Włączenie zabytków w procesy gospodarcze

CEL OPERACYJNY I.1

USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA

Sprawna i efektywna opieka nad zabytkami wymaga głębokiej, opartej na solidnych podstawach wiedzy o historii, tradycjach i dziedzictwie. Niezbędna jest aktualna wiedza o stanie zachowania zabytków znajdujących się w ewidencji, jak również obiektów aspirujących do tego miana w wyniku upływu czasu i zmiany definicji pojęcia zabytek.

Opieka nad zabytkami powinna opierać się na wiedzy o zabytkach województwa i konserwacji opartej na solidnych podstawach naukowych. Braki w dokumentacji badawczej, analitycznej i syntetyzującej w znaczący sposób utrudniają działania w sferze konserwacji zabytków i mogą być przyczyną utraty przez nie wartości zabytkowych. Uzupełnienie tych braków pozwoli na sprawowanie skutecznej i efektywnej opieki nad zabytkami. Rezultatem działań powinny być rozpoznanie stanu zasobów zabytkowych województwa i jego wartości, pogłębienie wiedzy o historii, tradycjach i zabytkach regionu, powiększenie zasobu i aktualizacja opracowań studialnych i analitycznych niezbędnych do prawidłowej opieki nad zabytkami i właściwego zarządzania zabytkami.

Dla realizacji przedstawionego celu operacyjnego przyjęto następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań I.1.A – Weryfikacja zabytków województwa**

Realizacja kierunku będzie polegała na:

- waloryzacji zabytków i określeniu ich znaczenia dla dziedzictwa regionu, kraju, Europy, świata,
- opracowanie kart ewidencyjnych i adresowych zabytków włączonych do wojewódzkiej i gminnych ewidencji zabytków,
- inwentaryzacja zabytków archeologicznych (w tym program *Archeologiczne Zdjęcie Polski*),

- **Kierunek działań I.1.B – Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa**

Realizacja kierunku to:

- rozwój zaplecza naukowego i kompleksowych programów badawczych,
- rozwoju badań i dokumentowania zabytków, sporządzanie studiów historyczno-konserwatorskich,
- realizacja pilotażowych projektów badawczych, tworzenie źródeł wizualnych, fonicznych i tekstowych dotyczących zjawisk kultury ludowej,
- digitalizacja regionalnych i lokalnych zasobów zabytkowych oraz tworzenie struktur udostępniania zbiorów,
- powstanie forum wymiany doświadczeń dla osób zajmujących się problematyką dziedzictwa kulturowego regionu.

CEL OPERACYJNY I. 2

BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA

Efektywne zarządzanie zabytkami wymaga tworzenia nowoczesnych struktur organizacyjno-technicznych, począwszy od organizacji struktur organizacyjnych urzędów JST, w których znajdują się stanowiska odpowiedzialne za sprawy dziedzictwa kulturowego (miejski/powiatowy konserwator zabytków), poprzez organizację i udostępnianie bazy danych o zabytkach oraz właściwy monitoring przemian, jakim one podlegają, a skończywszy na wykorzystaniu dostępnych narzędzi kształtowania przestrzeni województwa, (programy opieki nad zabytkami, wprowadzenie ustawowych form ochrony

konserwatorskiej pozostających w kompetencji gmin, planowanie przestrzenne) w celu sprawowania efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami.

Ten cel operacyjny będzie realizowany za pomocą następujących kierunków działań:

- **Kierunek działań I.2.A – Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami**
Realizacja kierunku będzie polegała na:
 - uwzględnianiu stanowiska ds. opieki nad zabytkami w strukturze organizacyjnej urzędów JST,
 - tworzeniu elektronicznej bazy danych o zabytkach,
 - digitalizacji zabytków.

- **Kierunek działań I.2.B – Zarządzanie zabytkami**
Realizacja kierunku to:
 - opracowanie programów opieki nad zabytkami,
 - opracowywanie planów zagospodarowania przestrzennego – wykorzystanie ustalonych planów do wprowadzenia zasad ochrony zabytków, w tym parków kulturowych,
 - powoływanie form ochrony zabytków,
 - regulowanie polityki wobec zabytków za pomocą realizowanych zadań publicznych,
 - stosowanie zachęt do opieki nad zabytkami przez ich właścicieli,
 - organizacja konkursów urbanistycznych i architektonicznych mających na celu wybór najważniejszych sposobów działania w tkance zabytkowej i jej otoczeniu (np. harmonijne wkomponowanie nowych obiektów),
 - opracowywanie i wykorzystywanie studiów krajobrazowych przy zagospodarowaniu terenów otwartych i wewnątrz miejskich, w tym kształtowaniu panoram miast i wsi,
 - rekomendacja obiektów o wysokich walorach zabytkowych do objęcia ochroną,
 - realizacja infrastruktury informującej o obiektach zabytkowych i obiektach turystyki kulturowej, np. tablice informacyjne przy obiektach zabytkowych i związanych z turystyką kulturową,
 - realizacja infrastruktury systemu informacji kulturowej i turystycznej (w tym elektronicznej), np. organizacja oznakowania drogowego do zabytków, GPS, wydawnictwa informacyjne, strony internetowe.

CEL OPERACYJNY I. 3

WŁĄCZENIE ZABYTEKÓW W PROCESY GOSPODARCZE

Wykorzystanie obiektów zabytkowych do realizacji współczesnych celów gospodarczych wymaga ich właściwej konserwacji, rewaloryzacji i adaptacji i z uwzględnieniem ich autentyczności.

Podjęte działania powinny mieć charakter kompleksowy – począwszy od badań, planowania i programowania działań poprzez całościowe procedury inwestycyjne, a skończywszy na działaniach prowadzonych bezpośrednio na materii zabytku. Temu celowi operacyjnemu będą służyły następujące kierunki działań:

Kierunek działań I.3.A – Konserwacja i adaptacja zabytków

Kierunek będzie realizowany przez:

- podejmowanie działań konserwatorskich remontowych i adaptacyjnych przy zabytkach poprzedzonych opracowaniem pełnej dokumentacji konserwatorskiej ze szczególnym zwróceniem uwagi na zachowanie autentyczności zabytku i walorów krajobrazu kulturowego. Ważne jest działanie w oparciu o badania specjalistyczne i ekspozycja autentyczności obiektu,

- konserwacja oraz przeciwdziałanie niszczeniu stanowisk archeologicznych, w tym zachowanie zabytków archeologicznych, dokumentowanie oraz opracowywanie wyników badań nieinwestorskich i ratowniczych,
- renowacja i konserwacja zabytkowej małej architektury,
- działania i inwestycje wynikające z przepisów przeciwpożarowych, zapobiegania klęskom żywiołowym oraz zabezpieczeń przeciwwłamaniowych,
- zabezpieczenie zabytków archeologicznych przed zagrożeniami naturalnymi oraz na wypadek eksploatacji rabunkowej,
- kompleksowe oczyszczanie obiektów i przestrzeni z odpadów zawierających azbest.

Kierunek działań I.3.B Kreacja markowych produktów turystycznych w oparciu o obiektu zabytkowe

Realizacja kierunku będzie polegała na:

- tworzeniu nowych i wzmacnianiu istniejących markowych produktów turystycznych,
- organizacji kampanii promocyjnych w oparciu o dziedzictwo kulturowe.

CEL STRATEGICZNY II

KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU

Poszanowanie dla zabytków, historii i tradycji regionu wynika z wiedzy i identyfikacji z daną przestrzenią. Jedynie wysoka świadomości społeczna o wartościach zabytków i tradycji oraz potrzeba ich zachowania dla przyszłych pokoleń są w stanie zapewnić kształtowanie obrazu kulturowego województwa z poszanowaniem jego historii i według zasad zrównoważonego rozwoju. Osiągnięcie tego celu wymaga propagowania wiedzy o zabytkach oraz aktywizacji społeczeństwa na rzecz opieki nad zabytkami Cele te można osiągnąć przez szeroko zakrojone działania edukacyjne oraz popularyzację i promocję wiedzy o zabytkach, a także wspieranie działań zachęcających do poznawania dziedzictwa kulturowego regionu i stosowanie zachęt do pracy na rzecz opieki nad zabytkami przez nagradzanie przykładów dobrych praktyk.

Dla drugiego celu strategicznego sformułowano dwa cele operacyjne:

- Cel operacyjny II.1 –Upowszechnianie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami
- Cel operacyjny II.2 – Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami

CEL OPERACYJNY II.1.

UPOWSZECHNIANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ ZASADACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Efektywna opieka nad zabytkami wymaga rzetelnej wiedzy społeczeństwa o zabytkach oraz obecności problematyki zabytków w środkach masowego przekazu i życiu społecznym. Realizacja celu wymaga podjęcia działań na rzecz edukacji o szeroko rozumianym dziedzictwie kulturowym oraz popularyzacji i promocji wiedzy o zabytkach. Efektem realizacji celu będą wdrożone programy i ścieżki edukacyjne adresowane do uczniów, studentów, profesjonalistów i decydentów, wzbogacenie wiedzy o zabytkach i ich wartości oraz sposobach postępowania z zabytkami w celu ich zachowania, adaptacji, właściwego eksponowania itd.

Do realizacji tego celu przyjęto następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań II.1.A – Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym**
Kierunek będzie realizowany przez:
 - rozwój i wzmocnienie edukacji regionalnej,

- doskonalenie kadr działających w strefie opieki nad zabytkami,
 - aktywizację oferty nauczania uczelni wyższych, w tym organizację praktyk studenckich i stażów,
 - tworzenie i realizację programów edukacyjnych dotyczących zabytków i tradycji na wszystkich poziomach nauczania podstawowego i średniego, w tym warsztaty, wystawy, wycieczki, konkursy,
 - realizację warsztatów oraz innych form szkoleń w zakresie opieki nad zabytkami i dziedzictwem przyrodniczo-kulturowym, w tym w środowiskach patologicznych,
 - organizację interdyscyplinarnych warsztatów i szkoleń, w tym działania na rzecz zachowania folkloru oraz obrzędów i zwyczajów, zanikających zawodów i umiejętności oraz wzorców życia - przekazywanie zanikających umiejętności,
 - organizacja zajęć z zakresu wiedzy o zabytkach i tradycji w ramach Uniwersytetu Trzeciego Wieku.
- **Kierunek działań II.1.B – Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach**
Kierunek będzie realizowany przez:
 - promocję dziedzictwa kulturowego przy użyciu nowych technologii i mediów oraz tradycyjnie poprzez wydawnictwa, spotkania itp.,
 - organizację wydarzeń promujących zabytki i markowe produkty turystyczne (*Industriada*, EDD i inne),
 - organizację konferencji, sesji popularnonaukowych i spotkań mających na celu popularyzację wiedzy o zabytkach i *małych ojczyznach*,
 - popularyzacja dziedzictwa niematerialnego,
 - organizacja wystaw, konkursów, przeglądów, warsztatów, festiwali w celu popularyzacji dziedzictwa niematerialnego, w tym podtrzymywanie i popularyzacja gwar regionów etnograficznych i popularyzacja kultury ludowej,
 - realizację wieloaspektowych projektów kulturowych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu w ramach projektów transgranicznych i międzynarodowych.

CEL OPERACYJNY II.2

AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zabytki w dużej mierze wypełniają przestrzeń nas otaczającą. Ich stan zachowania zależy przede wszystkim od mieszkańców województwa i ich stosunku do zabytków. Aby zachęcić mieszkańców do opieki nad zabytkami, niezbędne jest wykształcenie pozytywnych postaw wobec zabytków i tradycji regionu przez działania na rzecz poznania zabytków i stosowanie zachęt do działania na rzecz opieki nad zabytkami.

Efektom realizacji celu będzie wzrost zainteresowania historią, tradycją i zabytkami wśród mieszkańców regionu, podniesienie aktywności społecznej w dziedzinie opieki nad zabytkami.

Celowi temu służyć będą następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań II.2.A – Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu**
- Kierunek będzie realizowany przez:
 - organizowanie i wspieranie przedsięwzięć mających na celu ochronę i promocję miejsc o znaczeniu historyczno-kulturowym, budowę tożsamości lokalnej i regionalnej przez promowanie inicjatyw kulturowych,
 - wspieranie przedsięwzięć mających na celu przybliżenie zabytków i tradycji regionu szerokiemu gronu odbiorców,

- organizację ognisk, kółek zainteresowań, warsztatów skierowanych do ludzi młodych, a także osób bezrobotnych i ze środowisk marginalizowanych.
- **Kierunek działań II.2.B – Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami**

Kierunek będzie realizowany przez:

- nagradzanie za działalność na rzecz opieki nad dziedzictwem kulturowym i upowszechnianiem wiedzy, w tym za profesjonalizm wykonywania prac przy zabytkach,
- w związku z szczególnym zwracaniem uwagi na krajobrazowe położenia zabytku proponujemy ustanowienie nagrody za poszanowanie sąsiedztwa obiektów zabytkowych przy lokalizacji nowych inwestycji - wpisanie inwestycji w historyczny krajobraz.

TABELA 10. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

CEL STRATEGICZNY	CEL OPERACYJNY	KIERUNKI DZIAŁAŃ
1	2	3
I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA	I.1 USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA	I.1.A. WERYFIKACJA ZABYTKÓW WOJEWÓDZTWA
		I.1.B. ROZWÓJ BADAŃ I STUDIÓW NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA
	I.2 BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA	I.2.A. TWORZENIE NOWOCZESNYCH STRUKTUR ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI
		I.2.B ZARZĄDZANIE ZABYTKAMI
	I.3 WŁĄCZENIE ZABYTKÓW W PROCESY GOSPODARCZE	I.3.A. KONSERWACJA I ADAPTACJA ZABYTKÓW
		I.3.B. KREACJA MARKOWYCH PRODUKTÓW TURYSTYCZNYCH W OPARCIU O OBIEKTU ZABYTKOWE
II KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEK DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	II.1 UPOWSZECHNIANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ ZASADACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI	II.1.A ROZWÓJ I WZMOCNIENIE EDUKACJI REGIONALNEJ
		II.1.B DOSKONALENIE KARD DZIAŁAJĄCYCH W STREFIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI
	II.2. AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI	II.2.A WSPIERANIE DZIAŁAŃ NA RZECZ POZNANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU
		II.2.B PROMOWANIE PRZYKŁADÓW DOBRYCH PRAKTYK W SFERZE OPIEKI NAD ZABYTKAMI

V. WDRAŻANIE PROGRAMU

W ramach wyznaczonych celów i kierunków działań zostały określone rodzaje zadań. Dla każdej grupy zadań zostały wyznaczone podmioty odpowiedzialne za realizację poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie programu będzie odbywać się przy pomocy właścicieli przedsiębiorstw prywatnych, organizacji pozarządowych, jednostek samorządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową.

Rodzaje zadań, podmioty odpowiedzialne oraz indykatywne źródła finansowania przedstawiono w załączonej tabeli 2: *Wdrażanie Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*.

Program będzie realizowany w środowisku kształtowanym przez ustalenia i wytyczne rządowych i regionalnych dokumentów strategicznych i planistycznych, sektorowych programów operacyjnych oraz *Regionalnego programu operacyjnego województwa śląskiego na lata 2014–2020* rzutujących na rodzaj stosowanych narzędzi, źródeł finansowania, a także dobór partnerów uczestniczących w realizacji programu. Powodzenie realizacji programu będzie wymagało współpracy wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za poszczególne grupy zadań, w tym właścicieli prywatnych, samorządów terytorialnych, organizacji pozarządowych, środowisk naukowych, nauczycieli oraz wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Instytucją odpowiedzialną za wdrażanie programu jest Zarząd Województwa Śląskiego, wykonujący zadania przy pomocy wydziałów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego. Jednostką koordynującą realizację programu jest Regionalny Instytut Kultury w Katowicach. Do zadań tej jednostki należeć będzie w szczególności:

- zapewnienie przepływu informacji pomiędzy podmiotami odpowiedzialnymi za realizację zadań,
- zorganizowanie platformy wymiany informacji i doświadczeń,
- prowadzenie monitoringu wdrażania poszczególnych zadań (zbieranie informacji od podmiotów odpowiedzialnych za realizację poszczególnych grup zadań),
- przygotowanie projektów sprawozdań z realizacji programu,
- weryfikacja stopnia realizacji celów programu i sformułowanie wytycznych do oceny po czterech latach wdrażania programu.

Program będzie finansowany przy wykorzystaniu wielu źródeł, w tym środków prywatnych i publicznych oraz funduszy strukturalnych. Indyktywne źródła finansowania przedstawiono w tabeli 3: *Źródła finansowania i szacowane alokacje*.

TABELA 11. WDRAŻANIE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

CEL STRATEGICZNY I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.1 USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
I.1.A WERYFIKACJA ZABYTKÓW WOJEWÓDZTWA	Opracowanie kart ewidencyjnych i adresowych zabytków włączonych do wojewódzkiej i gminnych ewidencji zabytków	RIK w Katowicach, JST, instytucje kultury organizacje pozarządowe, uczelnie i jednostki badawcze inne jednostki budżetowe, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową	budżet RIK, budżet JST budżet państwa
	Waloryzacja zabytków i określenie ich znaczenia dla dziedzictwa regionu, kraju, Europy, świata		
	Inwentaryzacja zabytków archeologicznych (AZP)	RIK w Katowicach	
I.1.B ROZWÓJ BADAŃ I STUDIÓW NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA	Realizacja pilotażowych projektów badawczych, tworzenie źródeł wizualnych, fonicznych i tekstowych dotyczących zjawisk kultury ludowej	JST, instytucje kultury, organizacje pozarządowe uczelnie i jednostki badawcze inne jednostki budżetowe, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową	budżet państwa
	Rozwój zaplecza naukowego i kompleksowych programów badawczych		
	Digitalizacja regionalnych i lokalnych zasobów zabytkowych oraz tworzenie struktur udostępniania zbiorów		
	Rozwój badań i dokumentowanie zabytków, sporządzanie studiów historyczno-konserwatorskich,		
	Powstanie forum wymiany doświadczeń dla osób zajmujących się problematyką dziedzictwa kulturowego regionu		budżet JST
CEL STRATEGICZNY I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.2 BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA			

KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
I.2.A TWORZENIE NOWOCZESNYCH STRUKTUR ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI	Digitalizacja zabytków	JST, instytucje kultury organizacje pozarządowe stowarzyszenia	programy strukturalne budżet JST budżet państwa RPO
	Tworzenie elektronicznej bazy danych o zabytkach		
	Uwzględnianie stanowiska ds. opieki nad zabytkami w strukturze organizacyjnej urzędów JST		
I.2.B ZARZĄDZANIE ZABYTKAMI	Stosowanie zachęt do opieki nad zabytkami przez ich właścicieli	JST właściciele, instytucje kultury, organizacje pozarządowe, stowarzyszenia, uczelnie	budżet JST budżet państwa programy strukturalne środki prywatne
	Regulowanie polityki wobec zabytków za pomocą realizowanych zadań publicznych		
	Opracowanie programów opieki nad zabytkami – wykorzystanie ustaleń planów do wprowadzenia zasad ochrony zabytków, w tym parków kulturowych		
	Powoływanie form ochrony zabytków		
	Opracowywanie planów zagospodarowania przestrzennego		
	Opracowywanie i wykorzystywanie studiów krajobrazowych przy zagospodarowaniu terenów otwartych i wewnątrz miejskich, w tym kształtowaniu panoram miast i wsi		
	Organizacja konkursów urbanistycznych i architektonicznych mających na celu wybór najwłaściwszych sposobów działania w tkance zabytkowej i jej otoczeniu (np. harmonijne wkomponowanie nowych obiektów)		
	Rekomendacja obiektów o wysokich walorach zabytkowych do objęcia ochroną		
	Realizacja infrastruktury informującej o obiektach zabytkowych i obiektach turystyki kulturowej, np. tablice informacyjne przy obiektach zabytkowych i związanych z turystyką kulturową		
	Realizacja infrastruktury systemu informacji kulturowej i turystycznej (w tym elektronicznej), np. organizacja oznakowania drogowego do zabytków, GPS, wydawnictwa informacyjne, strony internetowe		
CEL STRATEGICZNY I			
KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.3			
WŁĄCZENIE ZABYTKÓW W PROCESY GOSPODARCZE			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA

I.3.A KONSERWACJA I ADAPTACJA ZABYTEKÓW	Podejmowanie działań konserwatorskich remontowych i adaptacyjnych zabytków poprzedzonych opracowaniem pełnej dokumentacji konserwatorskiej ze szczególnym zwróceniem uwagi na zachowanie autentyczności zabytku i walorów krajobrazu kulturowego. Ważne jest działanie w oparciu o badania specjalistyczne i ekspozycja autentyczności obiektu	Właściciele, JST, organizacje pożytku publicznego organizacje pozarządowe	budżet państwa budżet JST programy strukturalne, środki prywatne RPO
	Konserwacja oraz przeciwdziałanie niszczeniu stanowisk archeologicznych, w tym zachowanie zabytków archeologicznych, dokumentowanie i opracowywanie wyników badań nieinwestorskich i ratowniczych		
	Renowacja i konserwacja zabytkowej małej architektury,		
	Działania i inwestycje wynikające z przepisów przeciwpożarowych, zapobiegania klęskom żywiołowym oraz zabezpieczeń przeciwwłamaniowych		
	Zabezpieczenie zabytków archeologicznych przed zagrożeniami naturalnymi oraz na wypadek eksploatacji rabunkowej		
	Kompleksowe oczyszczanie obiektów i przestrzeni z odpadów zawierających azbest		
I.3.B. KREACJA MARKOWYCH PRODUKTÓW TURYSTYCZNYCH W OPARCIU O OBIEKTY ZABYTEKOWE	Tworzenie nowych i wzmacnianie istniejących markowych produktów turystycznych	właściciele JST	budżet państwa budżet JST programy strukturalne środki prywatne
	Organizacji kampanii promocyjnych w oparciu o dziedzictwo kulturowe		

CEL STRATEGICZNY II KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU			
CEL OPERACYJNY II.1 PROPAGOWANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ SPOSOBACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
II.1.A WZMOCNIENIE EDUKACJI O DZIEDZICTWIE KULTUROWYM	Rozwój i wzmocnienie edukacji regionalnej	uczelnie	budżet państwa budżet JST programy strukturalne środki prywatne
	Aktywizacja oferty nauczania uczelni wyższych, w tym organizacja praktyk studenckich i stażów		
	Tworzenie i realizacja programów edukacyjnych dotyczących zabytków i tradycji na wszystkich poziomach nauczania podstawowego i średniego, w tym warsztaty, wystawy, wycieczki, konkursy	placówki edukacyjne wszystkich szczebli	
	Realizacja warsztatów oraz innych form szkoleń w zakresie opieki nad zabytkami i dziedzictwem przyrodniczo-kulturowym, w tym w środowiskach patologicznych	JST placówki edukacyjne organizacje pozarządowe instytucje kultury uczelnie	
	Organizacja interdyscyplinarnych warsztatów i szkoleń, w tym działania na rzecz zachowania folkloru oraz obrzędów i zwyczajów, zanikających zawodów i umiejętności oraz wzorców życia - przekazywanie zanikających umiejętności		
	Organizacja zajęć z zakresu wiedzy o zabytkach i tradycji w ramach Uniwersytetu Trzeciego Wieku		
II.1.B POPULARYZACJA I PROMOCJA ZABYTKÓW I WIEDZY O ZABYTKACH	Organizacja konferencji, sesji popularnonaukowych i spotkań mających na celu popularyzację wiedzy o zabytkach i <i>małych ojczyznach</i>	JST placówki edukacyjne uczelnie organizacje pozarządowe instytucje kultury	budżet państwa budżet JST programy strukturalne środki prywatne
	Popularyzacja dziedzictwa niematerialnego		
	Organizacja wystaw, konkursów, przeglądów, warsztatów, festiwali w celu popularyzacji dziedzictwa niematerialnego, w tym podtrzymywanie i popularyzacja gwar regionów etnograficznych i popularyzacja twórczości ludowej		
	Promocja dziedzictwa kulturowego przy użyciu nowych technologii i mediów oraz tradycyjnie poprzez wydawnictwa czy spotkania		
	Organizacja wydarzeń promujących zabytki i markowe produkty turystyczne (<i>Industriada</i> , EDD i inne)		
	Realizacja wieloaspektowych projektów kulturowych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu w ramach projektów transgranicznych i międzynarodowych		

CEL STRATEGICZNY II			
KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNEGO STOSUNKU DO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU			
CEL OPERACYJNY II.2			
AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
II.2.A WSPIERANIE DZIAŁAŃ NA RZECZ POZNANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	organizowanie i wspieranie przedsięwzięć mających na celu ochronę i promocję miejsc o znaczeniu historyczno-kulturowym.	JST placówki edukacyjne organizacje pozarządowe instytucje kultury	budżet państwa budżet JST programy strukturalne środki prywatne
	Wspieranie organizacji pozarządowych i rozwijanie współpracy budowa tożsamości lokalnej i regionalnej przez promowanie inicjatyw kulturowych		
	organizacja ognisk, kółek zainteresowań, warsztatów skierowanych do ludzi młodych, a także osób bezrobotnych i ze środowisk marginalizowanych		
II.2.B PROMOWANIE PRZYKŁADÓW DOBRZYCH PRAKTYK W SFERZE OPIEKI NAD ZABYTKAMI	Nagradzanie za działalność na rzecz opieki nad dziedzictwem kulturowym i upowszechnianiem wiedzy, w tym za profesjonalizm wykonywania prac przy zabytkach	JST organizacje pozarządowe instytucje kultury	
	W związku z szczególnym zwracaniem uwagi na krajobrazowe położenia zabytku proponujemy ustanowienie nagrody za poszanowanie sąsiedztwa obiektów zabytkowych przy lokalizacji nowych inwestycji.- wpisanie inwestycji w historyczny krajobraz		

TABELA 12. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA I SZACOWANE ALOKACJE

Lp.	ŹRÓDŁA FINANSOWANIA	SZACUNKOWA WIELKOŚĆ ŚRODKÓW W LATACH 2018-2021
1	2	3
1.	BUDŻET PAŃSTWA	
1.1	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (<i>Narodowy program kultury</i>)	2 750 tys. zł x 4*
1.2	Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków	2 250 tys. zł x 4*
1.3	Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska	700 tys. zł x 4*
2.	BUDŻET JEDNOSTEK SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO	
2.1	Dotacje Zarządu Województwa Śląskiego	450 tys. zł x 4*
2.2	Jednostki samorządu terytorialnego	7 500 tys. zł x 4*
3.	ALOKACJE PROGRAMÓW WSPÓLNOTOWYCH ORAZ FUNDUSZY STRUKTURALNYCH	
3.1	Pozyskane dotacje przez JST	7 250 tys. x 4*

* Przyjęto założenie, że nakłady na ochronę dziedzictwa kulturowego będą się utrzymywały przynajmniej na takim samym poziomie, jak to miało miejsce do tej pory.

VI. MONITORING I EWALUACJA

Celem monitoringu jest zbieranie informacji dotyczących realizacji programu na każdym etapie wdrażania. Stanowi on podstawę oceny uzyskanych efektów oraz formułowania ewentualnych wytycznych i propozycji zmian. Proces monitorowania będzie polegał na przyglądaniu się zmianom, jakie zachodzą w wyniku realizacji celów przez podejmowane inicjatywy, na analizie zebranych danych i opracowaniu raportów. Monitoring wykorzystuje wskaźniki realizacji zadań. Na podstawie zebranych informacji będzie można opracować dwuletnie sprawozdania z realizacji programu (ocena *mid term*) oraz oceny realizacji programu (ocena *ex post*) sporządzane w okresach czteroletnich. Oceny sporządza jednostka koordynująca i przedstawia Zarządowi Województwa. Po akceptacji oceny przez Zarząd jest ona przedstawiana Sejmikowi Województwa Śląskiego. Oceny powinny stanowić punkt wyjścia opracowania kolejnego programu. Wskaźniki realizacji celu przedstawiono w tabeli 4: Wskaźniki realizacji celów. Wskaźniki odnoszą się do przyjętych w programie celów i ilustrują stopień realizacji programu.

Obowiązek prowadzenia kontroli stanu realizacji programu wynika z art. 87 ust. 5 i 6 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z cytowaną ustawą Zarząd Województwa Śląskiego ma obowiązek sporządzić sprawozdanie ze stanu realizacji *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim* i przedstawić je sejmikowi województwa w cyklu dwuletnim. Następnie sprawozdania te powinny być przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków w celu ich wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

TABELA 13. WSKAŹNIKI REALIZACJI CELÓW

CEL STRATEGICZNY	CEL OPERACYJNY	WSKAŹNIKI	Wartość		Źródło
			2013	2017	
1	2	3	4	5	5
I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA	I.1 USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA	Liczba parków kulturowych	2	5	dane własne
		Liczba kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych	383	744	ŚWKZ
		Liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	3745	3843	„
		Liczba decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych	2253	2290	„
		Liczba zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	241	241*	„
		Liczba pomników historii	4	5	dane własne
		Nakłady ŚWKZ na działalność badawczą	427 tys. zł*	597 tys. zł **	ŚWKZ
	I.2 BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA	Liczba regionalnych szlaków kulturowych/liczba obiektów na szlakach	2/129	2/136	dane własne
		Liczba obowiązujących gminnych programów opieki nad zabytkami	22	38	dane własne
		Liczba gmin posiadających gminną ewidencję zabytków	92***	101	dane własne
	I.3 WŁĄCZENIE ZABYTKÓW W PROCESY GOSPODARCZE	Liczba wydanych pozwoleń na prace przy zabytkach	9880*	8847**	ŚWKZ
		Suma dotacji pozyskanych przez JST z MKiDN	7 200 tys. zł*	10 900 tys. zł.**	dane własne
		Suma dotacji pozyskanych przez JST z WFOŚ	4 500 tys. zł*	3 000 tys. zł.**	dane własne
		Suma dotacji pozyskanych przez JST z ŚWKZ	7 300 tys. zł*	7 400 tys. zł.**	ŚWKZ
		Środki rozdysponowane w konkursach Zarządu Województwa Śląskiego na cele związane z opieką nad	4 500 tys. zł	3 000 tys. zł.**	dane własne
		Wydatki samorządu JST	67 000 tys. zł*	119 200 tys. zł.**	„
		Liczba nowych miejsc pracy w obiektach zabytkowych	23	56,5	„

1	2	3	4	5	
II KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEĆ DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	II.1 PROPAGOWANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ SPOSOBACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI	liczba prac dyplomowych z zakresu opieki nad zabytkami	b.d.	275**	dane własne
		liczba uczelni województwa śląskiego, na których prowadzone są zajęcia z zakresu opieki nad zabytkami	b.d.	5**	"
		liczba kierunków na których prowadzone są zajęcia z zakresu opieki nad zabytkami	b.d.	17**	"
	II.2 AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI	liczba stowarzyszeń, organizacji itp. działających na rzecz opieki nad zabytkami	102	88	"
		nagrody i stypendia w dziedzinie dziedzictwa kulturowego na poziomie JST	7	8	"

* w latach 2010-2013 roku
** w latach 2014-2017 roku
*** na koniec 2015 roku

ANEKSY

ANEKS 1. OPIEKA NAD ZABYTKAMI W KRAJOWYCH DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH

W nowym systemie zarządzania rozwojem, którego podstawę stanowi ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki (Dz.U.06. nr 227, poz. 1658, z późn. zm.) ustanowił się nowy porządek strategiczny wypracowany w komplecie dokumentów wyznaczających drogę działań na najbliższe lata. Ramę nowego porządku stanowią: *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju* (perspektywa 2030 roku) oraz *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (zawsze w układzie 20 lat do przodu). W tak zdefiniowanych granicach mieścić się powinna *Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju 2020* (10-letni horyzont czasowy) w korelacji z europejskim dokumentem programowym (Europa 2020) oraz dziewięcioma zintegrowanymi strategiami z których następujące zawierają szerokie odniesienia do opieki nad zabytkami i dziedzictwa kulturowego:

- *Średniookresowa strategia rozwoju kraju 2020*,
Strategie zintegrowane
 - *Krajowa strategia rozwoju regionalnego*,
 - *Strategia rozwoju kapitału społecznego*,
 - *Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki*,
 - *Strategia rozwoju kapitału ludzkiego*,
 - *Bezpieczeństwo energetyczne i środowiskowe*,
 - *Strategia zróżnicowanego rozwoju wsi, rolnictwa i rybołówstwa*,
- oraz
- *Uzupełnienie narodowej strategii kultury na lata 2004-2020*,
 - *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*.

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030²⁰

Uchwałą Rady Ministrów nr 239 z dnia 27.04.2012 (M.P. 2012, poz. 252) w sprawie przyjęcia *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (KPZK 2030). Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie.

KPZK 2030 proponuje zerwanie z dotychczasową dychotomią planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego na poziomie krajowym, wojewódzkim i lokalnym oraz w odniesieniu do obszarów funkcjonalnych, wprowadza współzależność celów polityki przestrzennej z celami polityki regionalnej, wiąże planowanie strategiczne z programowaniem działań w ramach programów rozwoju i programów operacyjnych współfinansowanych ze środków UE, określa działania państwa w sferze legislacyjnej i instytucjonalnej dla wzmocnienia efektywności systemu planowania przestrzennego i działań rozwojowych (w tym inwestycyjnych) ukierunkowanych terytorialnie. Zastosowane w KPZK 2030 zintegrowane podejście do zagadnień rozwoju powoduje, że przestrzeń kraju widziana jest jako obszar różnicowania przebiegu i efektu procesów społeczno-gospodarczych, środowiskowych i kulturowych. Do zagadnień opieki nad zabytkami odnoszą się:

Cel 4. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcia i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski

²⁰ http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_przestrzenna/KPZK/Strony/Koncepcja_Przestrzennego_Zagospodarowania_Kraju.aspx 10.02.2014

- 4.1. Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych
- 4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami europejskiej konwencji krajobrazowej

oraz

Cel. 6. Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego

Długookresowa strategia rozwoju kraju 2030²¹

Długookresowa strategia rozwoju kraju - Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności, przyjęta została Uchwałą Rady Ministrów Nr 16 z dnia 5 lutego 2013 roku. Jest to dokument określający główne trendy, wyzwania i scenariusze rozwoju społeczno-gospodarczego kraju oraz kierunki przestrzennego zagospodarowania kraju, z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju, obejmującym okres co najmniej 15 lat. Uwzględnia ona uwarunkowania wynikające ze zdarzeń i zmian w otoczeniu społecznym, politycznym i gospodarczym Polski w okresie powstawania czyli w latach 2011–2012. Opiera się również na diagnozie sytuacji wewnętrznej, przedstawionej w raporcie *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe* z 2009 roku, w stosunku do diagnozy z lat 2008 – 2009 uzupełnione zostały o elementy, które wiążą się z trwającym na świecie i w Europie kryzysem finansowym i spowolnieniem gospodarczym. Szeroka diagnoza została przedstawiona we wstępie do dokumentu.

Celem głównym dokumentu *Długookresowa strategia rozwoju Kraju - Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności* jest poprawa jakości życia Polaków. Osiągnięcie celu powinno być mierzone, z jednej strony, wzrostem produktu krajowego brutto (PKB) na mieszkańca, z drugiej zwiększeniem spójności społecznej oraz zmniejszeniem nierównomierności o charakterze terytorialnym, jak również skalą skoku cywilizacyjnego społeczeństwa oraz innowacyjności gospodarki w stosunku do innych krajów. Cele rozwojowe Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju (DSRK) będą realizowane za pośrednictwem strategii zintegrowanych a przede wszystkim przez Średniookresową Strategię Rozwoju Kraju do 2020 roku.

Średniookresowa strategia rozwoju kraju 2020²²

ŚSRK 2020 została przyjęta przez Radę Ministrów 25 września 2012 roku. Określa ona cele rozwojowe Polski nakreślone do roku 2020. Wskazuje ona strategiczne zadania państwa których podjęcie jest niezbędne by wzmocnić procesy rozwojowe. Strategia wytycza trzy obszary strategiczne:

sprawne i efektywne państwo, konkurencyjna gospodarka, spójność społeczna i terytorialna oraz określa interwencje niezbędne w perspektywie średniookresowej w celu przyspieszenia procesów rozwojowych.

Celem głównym strategii jest wzmocnienie i wykorzystanie gospodarczych, społecznych i instytucjonalnych potencjałów zapewniających szybszy i zrównoważony rozwój kraju oraz poprawę jakości życia mieszkańców.

Strategia stanowi bazę dla 9 strategii zintegrowanych, które powinny przyczynić się do realizacji założonych celów, a zaprojektowane w nich działania rozwijać i uszczegółowiać reformy w niej wskazane. Jest skierowana do administracji publicznej a także innych podmiotów publicznych oraz środowisk społecznych i gospodarczych uczestniczących w procesach rozwojowych i wspomagających je.

²¹ <https://mac.gov.pl/wp-content/uploads/2013/02/Strategia-DSRK-PL2030-RM.pdf> 10.02.2014

²² http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/POZ_za_7_SSRK_2020.pdf 10.02.2014

Krajowa strategia rozwoju regionalnego – 2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie²³

KSRR 2020 opracowana przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego została przyjęta przez Radę Ministrów 13 lipca 2010 r. jest to dokument strategiczny odnoszący się do prowadzenia polityki rozwoju społeczno-gospodarczego kraju w ujęciu wojewódzkim, którego przygotowanie przewiduje Ustawa z dnia 7 listopada 2008 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrażaniem funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności (Dz. U. 2008 nr 216 poz. 1370).

KSRR 2010-2020; *Regiony Miasta, Obszary Wiejskie* wyznacza cele polityki regionalnej wobec poszczególnych terytoriów w kraju, w tym w szczególności obszarów miejskich i wiejskich, oraz definiuje ich reakcje w odniesieniu do innych polityk publicznych o wyraźnym terytorialnym ukierunkowaniu. Zadaniem strategii z jednej strony jest wzmocnienie potencjałów konkurencyjnych regionów, z drugiej niedopuszczenie do nadmiernych i społecznie oraz politycznie nieakceptowanych zróżnicowań między i wewnątrz regionalnych. KSRR kieruje wysiłki na wzmocnienie i wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów oraz rozwijania mechanizmów wzmacniających rozprzestrzenianie procesów rozwojowych z głównych ośrodków (stolicy województwa) wzrostu na całe obszary województw. Realizacja strategii ma przyczynić się do budowy tożsamości regionalnej i podnoszenia konkurencyjności wszystkich regionów, a także zwiększających spójność terytorialną. Strategia realizuje nowoczesne zasady prowadzenia polityki takie jak: zasada koncentracji geograficznej i tematycznej, zasadę partnerstwa i współpracy, zasadę warunkowości, zasadę podejmowania decyzji na podstawie rzetelnych informacji, zasadę zintegrowanego podejścia terytorialnego, zasadę koordynacji oraz zasadę subsydiarności, zasadę wieloszczeblowego zarządzania i zasadę zrównoważonego rozwoju. Instrumentem partnerstwa i koordynacji działań jest kontrakt regionalny. Szczególna rola KSRR polega na integrowaniu i ukierunkowaniu terytorialnym interwencji publicznej. Będąc dokumentem o charakterze horyzontalnym będzie stanowiła kluczowe referencje dla pozostałych 8 strategii.

Potrzeby szybkiego rozwoju wymagają skoncentrowania uwagi polityki regionalnej na optymalnym wykorzystaniu potencjałów rozwojowych poszczególnych regionów.

Wśród strategicznych wezwań polityki regionalnej nakreślonych w strategii znajdują się:

- ochrona i racjonalne wykorzystanie zasobów przyrodniczych,
- wykorzystanie potencjału kulturowego i turystycznego dla rozwoju regionalnego,
- wspieranie rozwoju kapitału społecznego.

KSRR wyznacza cele polityki regionalnej wobec poszczególnych terytoriów w kraju, w tym w szczególności obszarów miejskich i wiejskich, oraz definiuje ich relacje w odniesieniu do innych polityk publicznych o wyraźnym terytorialnym ukierunkowaniu. Dokument ten określa także sposób działania podmiotów publicznych, a w szczególności rządu i samorządów województw dla osiągnięcia strategicznych celów rozwoju kraju.

Strategiczny cel polityki regionalnej to: Efektywne wykorzystywanie specyficznych regionalnych i innych terytorialnych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia celów rozwoju kraju – wzrostu, zatrudnienia i spójności w horyzoncie długookresowym.

W KSRR przyjęto trzy główne cele polityki regionalnej do 2020 roku:

- Cel 1 – „konkurencyjność” – wspomaganie wzrostu konkurencyjności regionów;
- Cel 2 – „spójność” – budowanie spójności terytorialnej i przeciwdziałanie marginalizacji obszarów problemowych;
- Cel 3 – „sprawność” – tworzenie warunków dla skutecznej, efektywnej i partnerskiej realizacji działań rozwojowych ukierunkowanych terytorialnie.

Wizja strategii

W 2020 roku polskie regiony mają stanowić lepsze miejsce do życia dzięki zwiększeniu poziomu i jakości życia oraz stworzenia takich ram gospodarczo-społecznych

²³ http://www.mir.gov.pl/aktualnosci/polityka_rozwoju/Documents/KSRR_13_07_2010.pdf 10.02.2014

i instytucjonalnych, które zwiększają szanse rozwojowe we wszystkich regionach oraz realizacji aspiracji i możliwości zamieszkujących je jednostek i wspólnot lokalnych.

Cel strategiczny – wzrost, zatrudnienie, spójność w horyzoncie długookresowym

Cele szczegółowe:

- wspomaganie wzrostu konkurencyjności regionów (konkurencyjność),
- wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego oraz potencjału dziedzictwa kulturowego,
- budowa spójności terytorialnej i przeciwdziałanie marginalizacji obszarów problemowych (spójność),
- restrukturyzacja i rewitalizacja miast i innych obszarów trących dotychczasowe funkcje społeczno-gospodarcze,
- tworzenie warunków dla skutecznej, efektywnej i partnerskiej realizacji działań rozwojowych ukierunkowanych terytorialnie (sprawność),
- wspomaganie budowy kapitału społecznego dla rozwoju regionalnego w oparciu o sieci współpracy między różnymi aktorami polityki regionalnej.

Strategia będzie realizowana m.in. przez wzmocnienie samorządu województwa jako głównego ośrodka decyzyjnego i koordynacyjnego oraz włączenia w te procesy innych podmiotów. Współpraca oparta na zasadach partnerstwa i współpracy.

Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020²⁴

Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020 opracowana przez MKiDN została uchwalona Uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dn. 26 marca 2013 roku (M.P. 2013, poz. 378). Według definicji sformułowanej w SRKS 2020 kapitał społeczny to wynikająca z zaufania oraz obowiązujących norm i wzorów postępowania zdolność obywateli do mobilizacji i łączenia zasobów, która sprzyja kreatywności oraz wzmacnia wolę współpracy i porozumienia w osiągnięciu wspólnych celów. Dziedzictwo kulturowe jest ważnym czynnikiem rozwoju społecznego.

Wizja *Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020* została sformułowana w następujący sposób:

Kapitał społeczny to wynikająca z zaufania oraz obowiązujących norm i wzorców postępowania, zdolność obywateli do mobilizacji i łączenia zasobów, która sprzyja kreatywności oraz wzmacnia wolę współpracy i porozumienia w osiągnięciu wspólnych celów.

Celem strategicznym SRKS jest „Wzmocnienie udziału kapitału społecznego w rozwoju społeczno-gospodarczym”.

Z punktu widzenia opieki nad zabytkami ważne są wybrane kierunki działań pierwszego i czwartego celu operacyjnego.

Cel operacyjny 1: Kształtowanie postaw sprzyjających kooperacji, kreatywności oraz komunikacji.

Priorytet strategii 1.2. Wspieranie edukacji innej niż formalna, ukierunkowanej na kooperację kreatywność i komunikację społeczną

Kierunki działań: 1.2.3. Rozwój kompetencji kulturalnych w uczeniu się innym niż formalne oraz upowszechnienie różnych form uczestnictwa w kulturze,

Planowane działania: wspieranie edukacji regionalnej nakierowane na tradycje i dziedzictwo kulturowe.

²⁴ http://ks.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20130520SRKS_na_stronie_internetowej.pdf 10.02.2014

Cel operacyjny 4: Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego
Priorytet strategii 4.

Kierunki działań: 4.1.1. Tworzenie warunków wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze, na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym

Planowane działania:

- wspieranie działań dotyczących kultywowania tradycji i przekazywania ich nowym pokoleniom,
- promowanie uwzględniania i wykorzystania potencjału kulturowego i lokalnych tożsamości w rozwoju regionalnym,
- poznawanie własnego dziedzictwa kulturowego i rozwijanie wspólnych doświadczeń, w tym kulturowych i artystycznych.

Kierunki działań: 4.1.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz krajobrazu

Planowanie działania

- ochrony dziedzictwa, a także gromadzenia i zachowywania dzieł kultury najnowszej, np. architektury i twórczości okresu PRL lub układów urbanistycznych okresu modernizmu,
- wypracowanie i wdrożenie spójnego systemu ochrony zabytków,
- wzmacnianie i promowanie aktywnej partycypacji społecznej w procesie ochrony zabytków i opieki nad nimi,
- zintegrowane podejście do zagadnień krajobrazu kulturowego,
- zintegrowane podejście, w którym będzie łączyć się ochronę zasobów kulturowych z ochroną środowiska przyrodniczego,
- aktywizacja społeczności lokalnych wokół zintegrowanej ochrony zasobów kulturowych i środowiska przyrodniczego,
- uzupełnienie edukacji urzędników publicznych o wiedzę i metody wykorzystania zasobów kulturowych regionu.

Kierunki działań: 4.1.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury

Planowanie działania

- digitalizacja mająca na celu zarówno ochronę dziedzictwa kulturowego przed bezpowrotnym zniknięciem (przez wykonanie kopii lub rekonstrukcji cyfrowych), jak i zapewnienie wszystkim obywatelom równego dostępu do kultury przez upowszechnienie zdigitalizowanych zbiorów (np. w formie portali internetowych, udostępniania przez instytucje publiczne zdigitalizowanych zbiorów dla celów edukacyjnych, znoszenie barier dla osób wykluczonych cyfrowo),
- Centra Kompetencji, opracowujące i upowszechniające standardy digitalizacji. Do podstawowych zadań Centrów Kompetencji należą: edukacja kadr instytucji kultury prowadzących digitalizację, wdrażanie zmian technologicznych dotyczących tworzenia, gromadzenia i przechowywania zasobu cyfrowego oraz udostępnianie materiałów zdigitalizowanych i ich promocja,
- wspieranie i promowanie współpracy oraz angażowanie się administracji samorządowej w procesy digitalizacji i udostępniania lokalnych zasobów cyfrowych, a także tworzenia cyfrowych archiwów lokalnych.

Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki „Dynamiczna Polska 2020”²⁵

Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki „Dynamiczna Polska 2020” została opracowana w Ministerstwie Gospodarki i przyjęta Uchwałą Nr 7 Rady Ministrów z dnia 15 stycznia 2013 roku (M.P. 2013. poz. 73.).

Wizja strategii brzmi:

Otwarta i ekspansywna gospodarka, oferująca nowe miejsca pracy, oparta na wzajemnym zaufaniu i kooperacji uczestników życia gospodarczego, stabilnie rosnąca dzięki innowacjom i wysokiej efektywności wykorzystania zasobów, która zapewni wzrost standardów życia społeczeństwa oraz konkurencyjności przedsiębiorstw na arenie międzynarodowej do 2020 roku.

Cel główny SI i EG to wysoce konkurencyjna gospodarka (innowacyjna i efektywna) oparta na wiedzy i współpracy.

Gospodarka konkurencyjna to gospodarka, która w relacji do innych krajów (UE, OECD) utrzyma lub osiągnie wyższą dynamikę:

- (1) wzrostu gospodarczego
- (2) wzrostu zatrudnienia

W opisie strategii zwrócono uwagę że efektywne wykorzystanie zasobów środowiska to nie tylko ograniczanie ich wykorzystania czy odzysk, w tym recykling, odpadów, ale również wykorzystywanie możliwości rozwoju przedsiębiorczości wynikających z walorów przyrodniczych i kulturowych,

Bezpośrednie odniesienia strategii do problematyki opieki nad zabytkami znajdujemy w:

Celu 3. Wzrost efektywności wykorzystania zasobów naturalnych i surowców

Kierunek działań 3.1. Transformacja systemu społeczno-gospodarczego na tzw. „bardziej zieloną ścieżkę”, zwłaszcza ograniczanie energo- i materiałochłonności gospodarki

Działania

3.1.4. Promowanie przedsiębiorczości typu „business & biodiversity”, w szczególności na obszarach zagrożonych peryferyjnością – co jest szansą na lepsze wykorzystanie lokalnych walorów środowiska przyrodniczego oraz dziedzictwa kulturowego. Przedsięwzięcia te powinny być ukierunkowane na rozwój przedsiębiorczości związanej z ochroną przyrody, której potencjał nie jest jeszcze w pełni doceniany (działalność biznesowa w tym obszarze koncentruje się obecnie głównie na usługach agroturystycznych). Cel ten można osiągnąć m.in. poprzez rozwój: produkcji żywności ekologicznej, integrowanej, czy też wytwarzanej metodami tradycyjnymi; usług doradczych w zakresie realizacji programów rolno-środowiskowych i powiązanych z leśnictwem, np. przyrodniczej rekultywacji łąk; pozyskiwanie i przetwórstwo pierwotnych surowców naturalnych, obsługę systemów gospodarowania wodą, wykonywanie nawodnień; produkcję nawozów naturalnych, odnawialnych źródeł energii itd. Należy wprowadzić system wsparcia (np. w postaci „Funduszu na rzecz bioróżnorodności”), umożliwiający firmom z sektora MŚP zlokalizowanym na obszarze Natura 2000 lub użytkującym zasoby w tych obszarach dostęp do kredytów komercyjnych na inwestycje służące jednocześnie rozwojowi gospodarstwu i ochronie bioróżnorodności.

²⁵ <http://www.mg.gov.pl/files/upload/17492/Strategia.pdf> 10.02.2014

Kierunek działań 3.2. Wspieranie rozwoju zrównoważonego budownictwa na etapie planowania, projektowania, wznoszenia budynków oraz zarządzania nimi przez cały cykl życia.

Działania

3.2.2. Stosowanie zasad zrównoważonej architektury – harmonizującej z miejscowym krajobrazem kulturowym i przyrodniczym, uwzględniającej również czynniki klimatu i topografii. Zarówno modernizowane, jak i nowe obiekty powinny być funkcjonalnie i wizualnie zintegrowane z otaczającą przestrzenią oraz spełniać warunki trwałości, użyteczności i piękna. Duże znaczenie należy przypisać działaniom promującym regionalną, tradycyjnie ukształtowaną architekturę, co w żaden sposób nie wyklucza udanego połączenia tradycji regionalnych z nowoczesnymi, funkcjonalnymi technologiami i materiałami.

3.2.3. Odnowa etosu dawnych rzemiosł budowlanych - w celu zapewnienia równych warunków rozwoju budownictwa przemysłowego oraz tradycyjnych technik produkcji budowlanej, odpowiadających rosnącemu zapotrzebowaniu na tradycyjną architekturę, będącą ważnym składnikiem kulturowego krajobrazu. Kluczowym działaniem w tym zakresie powinno być promowanie kształcenia w zakresie rzemiosł budowlanych, które w chwili obecnej są bardziej domeną amatorskiego samokształcenia niż świadomie wspieraną ścieżką kształcenia zawodowego. System edukacyjny wspierający rzemiosła budowlane (oraz każde inne) może odegrać istotną rolę w aktywizacji osób bezrobotnych i biernych zawodowo, zwłaszcza na obszarach wiejskich.

Strategia rozwoju kapitału ludzkiego 2020²⁶

Strategia rozwoju kapitału ludzkiego 2020 (SRKL) opracowana w Ministerstwie Pracy i Polityki Społecznej została przyjęta przez Radę Ministrów uchwałą nr 104 z dnia 18 czerwca 2013 roku.

Waga kapitału ludzkiego została podkreślona w dokumentach rządowych. Świadczy o tym zaliczenie tego obszaru do filaru innowacyjności w Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju „Polska 2030. Trzecia Fala Nowoczesności”, a także wpisanie go do obszaru „Konkurencyjna Gospodarka” w Strategii Rozwoju Kraju 2020.

Głównym celem SRKL jest rozwijanie kapitału ludzkiego poprzez wydobywanie potencjałów osób w taki sposób, by mogły w pełni uczestniczyć w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym na wszystkich etapach życia. Odniesienia do opieki nad zabytkami najlepiej widoczne są w celu szczegółowym 5. Podniesienie poziomu kompetencji oraz kwalifikacji obywateli. Odnosi się on do sfery uczenia się obywateli, nie tylko w szkołach i uczelniach, ale (co równie ważne) także w wielu innych miejscach, w tym przede wszystkim w pracy, w różnych instytucjach angażujących obywateli poza pracą, w sferze życia prywatnego oraz w coraz większym stopniu – w środowisku cyfrowym. Do instytucji, które uczestniczą w rozwoju kompetencji obywateli, należą nie tylko te objęte niniejszą strategią, tj. instytucje systemu oświaty i szkolnictwa wyższego, rynku pracy, opieki zdrowotnej, wsparcia rodzin, pomocy społecznej i sportu. Uznany mi miejscami uczenia się i rozwoju kompetencji są oprócz tego instytucje gospodarki, nauki, kultury i społeczeństwa obywatelskiego, które wchodzą w zakres pozostałych ośmiu strategii zintegrowanych. Szereg ważnych zagadnień związanych z rozwojem kompetencji obywateli ujętych w SRKL został szerzej omówiony w Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego. Należą do nich m.in.: wspieranie rozwoju kompetencji kulturalnych, medialnych i obywatelskich, rozwijanie umiejętności współpracy, wspieranie roli szkoły w kształtowaniu postaw prospołecznych i proobywatelskich, rozwijanie współpracy z innymi podmiotami świadczącymi usługi

²⁶ <http://www.mpips.gov.pl/praca/strategie-i-dokumenty-programowe/strategia-rozwoju-kapitalu-ludzkiego-srkl--projekt-z-31072012-r/> 10.02.2014

edukacyjne, propagowanie postaw przedsiębiorczych wśród uczniów i studentów. Nowoczesna polityka edukacyjna polega na czerpaniu z potencjału możliwości uczenia się w różnych formach i miejscach (w kontekście formalnym, pozaformalnym i nieformalnym) oraz na wszystkich etapach życia, co zostało ujęte zarówno w Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego i pozostałych strategiach zintegrowanych. W tej sytuacji pierwszorzędne znaczenie uzyskują efekty uczenia się, które są istotne zarówno dla rynku pracy, jak i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Obywatele powinni mieć pewność, że efekty uczenia się w różny sposób, w różnych miejscach i na różnych etapach życia będą dostrzegane i uznawane. Główne efekty uczenia się, czyli kompetencje i umiejętności, powinny uzyskiwać status kwalifikacji (kompetencji poświadczonych przez wyznaczone instytucje) niezależnie od tego gdzie, jak i kiedy zostały nabyte. Każdy obywatel powinien mieć szansę na zdobycie kompetencji i uznanie kwalifikacji niezależnie od formy i miejsca uczenia się oraz wieku.

Strategia bezpieczeństwo energetyczne i środowisko (projekt z 25 listopada 2013 r.)²⁷

Strategia bezpieczeństwo energetyczne i środowisko (BEiŚ) obejmuje dwa niezwykle istotne obszary: energetykę i środowisko, istotne w kontekście zmian zachodzących w światowej gospodarce związanych z dążeniem do wzrostu poziomu życia obywateli, koniecznością efektywnego wykorzystania zasobów naturalnych oraz potrzebą zmian wzorców produkcji i konsumpcji.

Różnorodność biologiczna stanowi dziedzictwo, a jej zachowanie jest warunkiem spełnienia wymogów sprawiedliwości międzypokoleniowej, czyli zapewnieniem dostępu do bogactwa przyrody dla przyszłych pokoleń oraz warunkiem rozwoju biogospodarki. Zasoby przyrodnicze Polski są niewątpliwie jednym z jej bogactw, choć nadal niedocenionym.

Cel.1. Zrównoważone gospodarowanie zasobami środowiska

Kierunki interwencji

1.3. Zachowanie bogactwa różnorodności biologicznej, w tym wielofunkcyjna gospodarka leśna. Zasadniczym celem przedmiotowego kierunku interwencji jest zahamowanie spadku różnorodności biologicznej oraz zapewnienie właściwego stanu ochrony dla możliwie dużej liczby gatunków oraz siedlisk przyrodniczych najpóźniej do roku 2020.

Zadanie 16 Wdrożenie mechanizmów monitorowania i utrzymania ładu przestrzennego, pkt.4 przeprowadzenie inwentaryzacji i waloryzacji krajobrazu w Polsce oraz analiza skuteczności przepisów zapewniających ochronę krajobrazu na poziomie aktów planistycznych.

1.4. Uporządkowanie zarządzania przestrzenią:

- wdrożenie mechanizmów monitorowania i utrzymania ładu przestrzennego analizowanie trendów przestrzennych i wprowadzanie działań korygujących,
- wdrożenie i promowanie dobrych praktyk (w tym dobrej praktyki krajobrazowej) w celu eliminowania konfliktów o przestrzeń,
- wdrożenie wytycznych metodycznych dotyczących uwzględnienia w planach zagospodarowania przestrzennego wymagań ochrony środowiska i gospodarki wodnej, w szczególności wynikających z opracowań ekofizjograficznych, prognoz oddziaływania na środowisko z uwzględnieniem oddziaływania na krajobraz, map zagrożenia powodziowego i map ryzyka powodziowego, programy ochrony powietrza.
- przeprowadzenie inwentaryzacji i waloryzacji krajobrazu w Polsce oraz analiza skuteczności przepisów zapewniających ochronę krajobrazu na poziomie aktów planistycznych.

²⁷ http://bip.mg.gov.pl/files/upload/19680/2013-11-25_BEi%C5%9A_v.4.1.pdf 10.02.2014

Cel 3. Poprawa stanu środowiska

Kierunki interwencji

3.5. Promowanie zachowań ekologicznych oraz tworzenie warunków do powstawania zielonych miejsc pracy

3.5.1. Zwiększanie świadomości ekologicznej Polaków i zmiana ich zachowań w obszarach objętych strategią

- 1) Prowadzenie kampanii edukacyjnych w obszarach priorytetowych, wykreowanie mody na ekologiczny styl życia oraz kształtowanie zachowań zrównoważonej konsumpcji,
- 2) Uwzględnianie zagadnień zrównoważonego rozwoju na wszystkich poziomach kształcenia (od przedszkola do kształcenia wyższego i kształcenia dorosłych) łącznie z przygotowaniem i doskonaleniem zawodowym nauczycieli i osób prowadzących szkolenia,
- 3) Promowanie edukacji pozaformalnej na rzecz zrównoważonego rozwoju,
- 4) Wspieranie powstawania odpowiednich materiałów oraz nowoczesnych narzędzi edukacyjnych, w tym rozwoju portali internetowych i oferty e-learningu w zakresie ekologii i zrównoważonego rozwoju – stosowanych w środowisku edukacji formalnej i innej niż formalna,
- 5) Wspieranie badań i rozwoju w zakresie nowych metod uczenia się i nauczania oraz wymiany dobrych praktyk w zakresie edukacji dla zrównoważonego rozwoju,
- 6) Pogłębienie współpracy wszystkich grup interesariuszy, w szczególności przedstawicieli pracodawców, organizacji pozarządowych, administracji publicznej w tworzeniu treści kształcenia i określaniu standardów kompetencji w zakresie edukacji dla zrównoważonego rozwoju.

Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa²⁸

Strategię zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012-2020 (SZRWRiR). Rada Ministrów przyjęła 25 kwietnia 2012 r. (M.P. 2012 poz.839). Głównym celem opracowania SZRWRiR jest określenie kluczowych kierunków rozwoju obszarów wiejskich, rolnictwa i rybactwa w perspektywie do 2020 r., a tym samym właściwe adresowanie zakresu interwencji publicznych finansowanych ze środków krajowych i wspólnotowych.

Potencjał obszarów wiejskich to nie tylko zasoby materialne służące funkcjom społecznym i ekonomicznym obszarów wiejskich, ale także wartości środowiskowe (w tym przyrodnicze i krajobrazowe) oraz niematerialne, w tym m.in. tradycja i kultura. W Europie coraz powszechniejsze staje się traktowanie obszarów wiejskich jako dostarczyciela dóbr publicznych.

Wizja obszarów wiejskich

Obszary wiejskie w 2020 r. będą atrakcyjnym miejscem pracy, zamieszkania, wypoczynku i prowadzenia działalności rolniczej lub pozarolniczej, które w sposób komplementarny przyczyniają się do wzrostu gospodarczego. Tereny te będą dostarczały dóbr publicznych i rynkowych z zachowaniem unikalnych walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych dla przyszłych pokoleń. Mieszkańcy obszarów wiejskich będą posiadać szeroki dostęp do wysokiej jakości edukacji, zatrudnienia, ochrony zdrowia, dóbr kultury i nauki, narzędzi społeczeństwa

²⁸ <http://www.minrol.gov.pl/pol/Informacje-branzowe/Strategia-zrownowazonego-rozwoju-wsi-rolnictwa-i-rybactwa-na-lata-2012-2020> 10.02.2014

informacyjnego i niezbędnej infrastruktury technicznej. Obszary wiejskie zachowują swój unikalny charakter dzięki zrównoważonemu rozwojowi konkurencyjnego rolnictwa i rybactwa.

Cel ogólny

Poprawa jakości życia na obszarach wiejskich oraz efektywne wykorzystanie ich zasobów i potencjałów, w tym rolnictwa i rybactwa, dla zrównoważonego rozwoju kraju.

Osiągnięcia celu głównego będzie realizowane poprzez działania przypisane do pięciu celów szczegółowych:

Cel 1. Wzrost jakości kapitału ludzkiego, społecznego, zatrudnienia i przedsiębiorczości na obszarach wiejskich;

Priorytet 1.3. Rozwój przedsiębiorczości i pozarolniczych miejsc pracy z wykorzystaniem potencjału endogenicznego obszarów wiejskich

- wspieranie tworzenia pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich, rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich (m.in. związanej z turystyką oraz lokalną produkcją i wartościami kulturowymi (lub regionalnymi). ułatwienia w zakresie sprzedaży i wytwarzania lokalnych produktów rolno-spożywczych czy też rozwój i promocja agroturystyki.

Cel 2. Poprawa warunków życia na obszarach wiejskich oraz poprawa ich dostępności przestrzennej;

Priorytet 2.4. Rozwój infrastruktury społecznej zapewniającej mieszkańcom obszarów wiejskich dostęp do dóbr i usług

- działania, służące budowie i rozwojowi infrastruktury kultury i turystyki oraz promocji dziedzictwa kulturowego. Przyczyni się to do stworzenia bogatej oferty turystycznej i kulturowej na wysokim poziomie poprzez m.in. budowę i modernizację lokalnej bazy turystycznej, utrzymanie i ochronę dziedzictwa kulturowego (m.in. dzięki wsparciu lokalnych i ponadlokalnych inicjatyw skierowanych na kultywowanie tradycji) czy też rewitalizację obszarów zdegradowanych. Budowa i rozwój infrastruktury turystycznej w wielu rejonach kraju przyczyni się do pozytywnych zmian niezbędnych do prowadzenia usług polegających na obsłudze amatorskich połowów ryb w wodach śródlądowych lub połowów sportowo-rekreacyjnych w wodach morskich.

Cel 5. Ochrona środowiska i adaptacja do zmian klimatu na obszarach wiejskich.

Priorytet 5.1. Ochrona środowiska naturalnego w sektorze rolniczym i różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich

- działania w zakresie ochrony różnorodności biologicznej, w tym unikalnych ekosystemów oraz flory i fauny związanych z gospodarką rolną i rybacką (w tym m.in. zbieżne z dotychczas wdrażanym i w ramach PROW 2004-2006, a następnie PROW 2007-2013 działaniami rolno - środowiskowymi, działaniem polegającym na wsparciu rolniczego użytkowania obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania – ONW i obszarów o wysokiej wartości przyrodniczej - HNV).

Priorytet 5.2. Kształtowanie przestrzeni wiejskiej z uwzględnieniem ochrony krajobrazu i ład przestrzennego

- Ochrona krajobrazu i ład przestrzennego na obszarach wiejskich wymaga podjęcia działań w zakresie: zachowania unikalnych form krajobrazu rolniczego, właściwego planowania przestrzennego na obszarach wiejskich oraz racjonalnej gospodarki gruntami. Toteż istotnym jest: zapewnienie warunków dla zrównoważonego wykorzystania zasobów przestrzennych na

obszarach wiejskich; zagwarantowanie planowania przestrzennego z udziałem społeczności lokalnych, uwzględniającego zróżnicowane potrzeby społeczne, gospodarcze, kulturalne i środowiskowe; poprawa warunków produkcji rolnej (m.in. poprzez wykonanie prac scaleniowych). Należy dążyć do wzmocnienia systemu zarządzania obszarami wiejskimi poprzez oddolne konstruowanie wizji, strategii i planów danego terenu.

Uzupełnienie narodowej strategii rozwoju kultury na lata 2004–2020²⁹

Kultura jest źródłem naszej tożsamości oraz jednym ze sposobów promocji kraju. Osiągnięcie przez Polskę wysokiego i stabilnego tempa wzrostu gospodarczego jest możliwe tylko przy prawidłowym wykorzystaniu potencjału kultury. Inwestycje podejmowane w obszarze kultury poza niewymiernymi, społecznymi korzyściami mają także ekonomiczny wymiar. Kultura wraz z przemysłami kultury staje się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także jest czynnikiem zwiększającą atrakcyjność lokalizacyjną regionów dla inwestorów i mieszkańców.

Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013 została przyjęta przez Rząd RP we wrześniu 2004 roku, a jej uzupełnienie rozszerza jej zakres do 2020 roku. Uzupełnienie Strategii opiera się na kilku obszarach m.in.: aktualizacji diagnozy zawartej *NSRK na lata 2004–2013*; rozszerzenie celów Strategii o cele zawarte w projekcie *Narodowy Program Kultury (NPK)* na lata 2007–2013; opracowanie systemu realizacyjnego i wdrażania Strategii. Działania podejmowane w ramach *NSRK na lata 2004–2020*:

- zmniejszenie dysproporcji w dostępie do kultury w regionach,
- zwiększenie udziału kultury w PKB,
- radykalna poprawa infrastruktury kultury i stanu zabytków,
- stworzenie markowych produktów turystyki kulturowej,
- wykształcenie więzi między kulturą, edukacją i nauką w kształtowaniu kapitału społecznego.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Art. 84 ustawy nakłada na Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego obowiązek sporządzenia Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Celem krajowego programu jest stworzenie warunków niezbędnych do sprawowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 85 ustawy w krajowym programie powinny zostać określone cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposoby finansowania planowanych działań oraz harmonogram ich realizacji.

Obecnie skończył obowiązywać pierwszy Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami opracowany na lata 2014-2017. Przyjęcie kolejnego krajowego programu planowane jest na połowę 2018 roku.

W obowiązującym do 2017 roku programie dokonano diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce w trzech płaszczyznach;

- organizacji i zadań organów ochrony zabytków w Polsce,
- stanu zachowania zabytków w Polsce, w tym roli i znaczenia rejestru zabytków oraz systemów informacji o zabytkach,
- komunikacji, porozumienia i współpracy w obszarze ochrony zabytków w Polsce.

Cel główny projektu Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017 to:

²⁹ <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> 10.02.2014

Wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków.

Dla realizacji celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe:

- wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce,
- wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków,
- tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji.

Cele szczegółowe będą realizowane w ramach zadań szczegółowych.

W projekcie programu określono również tzw. zagadnienia horyzontalne (tematy wiodące) wskazujące zagadnienia priorytetowe przyjęte do realizacji do 2017 roku takie jak:

- podniesienie sprawności i skuteczności działań organów ochrony zabytków, w tym jakości merytorycznej decyzji administracyjnych (szkolenia, standaryzacja działań itd.),
- porządkowanie rejestru zabytków oraz stworzenie wiarygodnej metodologicznie diagnozy stanu zachowania zabytków nieruchomych (księgi rejestru A i C),
- zwiększenie uspołecznienia ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; budowanie przez organy ochrony zabytków partnerskich relacji z obywatelami, jak i propagowanie postaw współodpowiedzialności społecznej za zachowanie zabytków (współpraca z mediami, wykorzystanie mediów elektronicznych, konkursy, itp.).
- wdrożenie procesów kształtowania postawy krajobrazowej wśród organów ochrony zabytków,
- zwiększenie zaangażowania samorządów, ze szczególnym uwzględnieniem gmin, w ochronę i opiekę nad zabytkami oraz wzmocnienie zaangażowania społecznego na rzecz ochrony zabytków, w tym propagowanie parków kulturowych jako skutecznej formy ochrony zabytków.

ANEKS 2.

OPIEKA NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZKICH DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH

Strategia rozwoju województwa śląskiego Śląskie 2020+³⁰

Strategia rozwoju województwa śląskiego Śląskie 2020+ została przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Śląskiego nr IV/38/2/2013 z dnia 1 lipca 2013 r. Dokument jest aktualizacją *Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2020”* uchwalonej przez Sejmik Województwa 17 lutego 2010 roku spowodowanej zmianami uwarunkowań rozwoju regionalnego zawartymi w dokumentach szczebla krajowego m.in. *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego, Strategii Rozwoju Kraju 2020, Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju Polska 2030* oraz strategiami branżowymi. Proces aktualizacji uwzględniał dokumenty programowe Unii Europejskiej m.in. dokument *Europa 2020* oraz dokumenty wojewódzkie m.in. *Regionalny Program Operacyjny Województwa Śląskiego na lata 2014–2020*. Konstrukcja strategii zachowała podział województwa na 4 obszary polityki rozwoju, tzw. obszary funkcjonalne określone w 2000 roku. Strategia określa wizję rozwoju, cele i główne sposoby ich osiągnięcia w kontekście występujących uwarunkowań w perspektywie do 2020 roku. Cele są odzwierciedlone w zdefiniowanych obszarach priorytetowych polityki rozwoju województwa tj. w obszarze: nowoczesnej gospodarki, szans rozwojowych mieszkańców, kształtowania przestrzeni regionu z otoczeniem i partnerstw wewnątrz regionalnych.

Główne cele strategiczne jakie określono to:

CEL I – Województwo śląskie regionem nowoczesnej gospodarki rozwijającej się w oparciu o innowacyjność i kreatywność.

CEL II – Województwo śląskie regionem o wysokiej jakości życia opierającej się na powszechnej dostępności do usług publicznych o wysokim standardzie.

CEL III – Województwo śląskie regionem atrakcyjnym i funkcjonalnej przestrzeni.

CEL IV – Województwo śląskie regionem otwartym będącym istotnym partnerem rozwoju Europy.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego³¹

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego 2020+ (zwany dalej planem) został uchwalony przez Sejmik Województwa Śląskiego 29 sierpnia 2016 r. i opublikowany w „Dzienniku Urzędowym Województwa Śląskiego” (2016.4619, ogłoszony: 13.09.2016). Jest to dokument planowania strategicznego określający działania, za pomocą których samorząd województwa wpływa na rozmieszczenie funkcji terenów w przestrzeni i ich wzajemne powiązanie. Plan uwzględnia założenia polityki przestrzennej państwa i tworzy warunki do realizacji ustaleń strategii rozwoju województwa.

Program opieki nad zabytkami współdziała z planem przy realizacji celów polityki przestrzennej zapisanych w ustaleniach planu w zakresie:

Celu I – Dynamizacji i restrukturyzacji przestrzeni województwa.

Celu II – Wzmocnienia funkcji węzłów sieci osadniczej.

Celu III – Ochrony zasobów środowiska, wzmocnienia systemu obszarów chronionych i wielofunkcyjnego rozwoju terenów otwartych.

³⁰ http://www.slaskie.pl/strona_n.php?jezyk=pl&grupa=3&dzi=1334141717&id_menu=566 27.02.2018

³¹ http://slaskie.pl/planzagospodarowania/index.php?grupa=3&dzi=1474877042&id_menu=10 27.02.2018

Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020³²

Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020 (zwana dalej strategią) została uchwalona przez Sejmik Województwa Śląskiego w sierpniu 2006 r. Jest to dokument określający cele strategiczne rozwoju kultury wraz z kierunkami działań. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego za pomocą *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim* realizuje strategię w zakresie opieki nad zabytkami.

W strategii wyznaczono cztery cele strategiczne:

Cel I. Wzrost kompetencji potrzebnych do:

- uczestnictwa w kulturze,
- efektywnego zarządzania kulturą,
- twórczości artystycznej w warunkach gospodarki rynkowej.

Cel II. Wzrost poziomu uczestnictwa w kulturze (biernego – w roli odbiorców treści kulturowych i czynnego – w roli twórców treści kulturowych).

Cel III. Upowszechnianie i zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu (materialnego i niematerialnego) oraz jego lepsze wykorzystywanie do celów turystycznych.

Cel IV. Tworzenie lepszych warunków dla rozwoju środowisk twórczych i wykorzystywanie ich kreatywności.

Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2014-2017 jest spójny ze wszystkimi kierunkami działań III celu strategicznego strategii oraz z wybranymi kierunkami działań I i II celu strategii.

Strategia dla rozwoju polski południowej w obszarze województwa małopolskiego i śląskiego do roku 2020³³

Strategia uchwalona 5 kwietnia 2013 roku na Zamku Królewskim na Wawelu podczas II wspólnej sesji sejmiku województw śląskiego i małopolskiego. Strategia opiera się na wykorzystaniu potencjału współpracy międzyregionalnej pomiędzy województwem małopolskim i śląskim. Jak wynika z przeprowadzonych analiz dla województwa śląskiego najważniejszym partnerem jest Małopolska, a dla Małopolski województwo śląskie. Dokument określa kierunki współdziałania na rzecz rozwoju obu regionów w perspektywie 2020 roku. Strategia pokazuje możliwości współpracy pomiędzy województwami oraz kierunki, typy projektów i projekty umożliwiające rozwijanie i zacieśnianie tej współpracy. Ma na celu zwiększenie konkurencyjności i spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i przestrzennym obu województw. Za kluczową uznano współpracę w takich dziedzinach jak: kapitał ludzki, gospodarka i sektor badawczo – rozwojowy, turystyka i kultura, system komunikacyjny i ochrona środowiska. Konsekwencją wspólnych działań podejmowanych przez oba województwa będzie kreowanie Polski Południowej jako silnego i konkurencyjnego obszaru w Europie.

Cele strategiczne:

Pierwszy cel strategiczny zorientowany na wzmocnienie relacji i integracji Europy śląsko-krakowskiego.

Cel I: Europol śląsko-krakowski obszarem koncentracji innowacji i kreatywności, wyznaczającym trendy rozwojowe i wpisującym się w sieć najdynamiczniej rozwijających się metropolii europejskich.

Drugi cel strategiczny zorientowany na łączenie aktywności podmiotów i potencjałów endogenicznych całego makroregionu oraz poszerzenie możliwości współpracy i realizowania projektów rozwojowych w Polsce Południowej.

Cel II: Polska Południowa przestrzenią partnerskiej współpracy na rzecz aktywnego wykorzystania możliwości rozwojowych.

³² http://www.slaskie.pl/strona_n.php?jezyk=pl&grupa=3&dzi=1248425746&id_menu=518 27.02.2018

³³ http://www.slaskie.pl/strona_n.php?jezyk=pl&grupa=3&dzi=1308910836&id_menu=513 27.02.2018

Trzeci cel strategiczny zorientowany na wzmocnienie pozycji makroregionu w otoczeniu, w szczególności dzięki zwiększeniu atrakcyjności makroregionów dla podmiotów w otoczeniu.

Cel III: Polska Południowa miejscem przyciągających ludzi, podmioty i inicjatywy wzmocniające potencjały makroregionu.

ANEKS 3. MOŻLIWOŚCI FINANSOWANIA INWESTYCJI W DZIEDZINIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI I ICH KONSERWACJI

Zgodnie z art. 71 Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2017 poz. 2187, tekst jednolity, z późn. zm.), zwanej dalej ustawą, w zakresie sprawowania opieki nad zabytkami, prace przy zabytkach finansuje osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku (wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego lub innego stosunku zobowiązaniowego). Finansowanie prac przy zabytkach, do których tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego jest zadaniem własnym tej jednostki.

Dotacje na prace przy zabytkach

Środki publiczne są to środki pochodzące z budżetu państwa oraz z budżetów samorządowych.. Wydatki z budżetu państwa na ochronę i opiekę nad zabytkami mogą obejmować:

- bezpośrednie wydatki na zadania bieżące i inwestycyjne państwowych jednostek budżetowych,
- wydatki w formie: dotacji dla jednostek samorządu terytorialnego, dotacji dla innych jednostek sektora finansów publicznych, dotacji spoza jednostek sektora finansów publicznych (osób fizycznych, przedsiębiorców, organizacji pozarządowych).

Dotacje z budżetu państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami mogą mieć charakter dotacji celowych, dotacji przedmiotowych lub dotacji podmiotowych. Dysponentami środków publicznych przeznaczanych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami są:

- ministrowie (w szczególności Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dotacje realizowane są w ramach ogłaszanych corocznie programów z zakresu kultury),
- wojewódzcy konserwatorzy zabytków,
- gminy, powiaty, województwa.

Finansowanie opieki nad zabytkami z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Dotacje z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków przydzielane są na podstawie corocznego naboru wniosków w ramach programu „Ochrona zabytków”. Dotacja może być udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem lub posiadaczem zabytku lub posiadającej zabytek w trwałym (art. 73 ustawy), do wysokości 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac. W przypadkach szczególnie uzasadnionych (jeżeli obiekt posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, wymaga przeprowadzenia szczególnie skomplikowanych prac konserwatorskich lub jego stan techniczny wymaga niezwłocznego podjęcia prac) dotacja może być zwiększona do 100 % (art. 78 ustawy). Szczegółowy zakres prac mogących być przedmiotem dotacji zawarty jest w art. 77 ustawy.

Z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego mogą być również finansowane badania archeologiczne, jeżeli ich koszt (wraz z dokumentacją) będzie wyższy niż 2% kosztów planowanej inwestycji. Dotacji nie podlegają badania archeologiczne związane z inwestycjami prowadzonymi przez jednostkę zaliczaną do sektora finansów publicznych albo jeżeli działania te będą realizowane ze środków Unii Europejskiej (art. 82 ustawy).

Z budżetu ministra właściwego do spraw nauki (Minister Nauki i Szkolnictwa Wyższego) mogą być finansowane badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne lub inne związane z prowadzeniem prac konserwatorskich.

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

1. Program Ochrona Zabytków

Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

2. Program Edukacja kulturalna

Celem programu jest wspieranie zadań z zakresu edukacji kulturalnej, ważnych dla rozwoju kapitału społecznego.

3. Program Kultura ludowa i tradycyjna

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

4. Program Ochrona zabytków archeologicznych

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

5. Program Wspieranie samorządowych instytucji kultury – opiekunów miejsc pamięci

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

6. Program Wspieranie opieki nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami w kraju

Celem programu jest zaangażowanie w opiekę nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami jak największej liczby różnych podmiotów, w celu zwiększenia wiedzy o historii naszego kraju, zwłaszcza o jej najtrudniejszych i najbardziej skomplikowanych aspektach, i dzięki temu wzmocnienie świadomości obywatelskiej i postaw patriotycznych.

Stypendia z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego przyznaje stypendia z budżetu w dwóch kategoriach: stypendia twórcze (m.in. dziedziny: opieka nad zabytkami oraz twórczość ludowa); stypendia na przedsięwzięcia związane z upowszechnianiem kultury (animacja i edukacja kulturalna)

Programy ogłaszane są przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego na każdy kolejny rok. Szczegółowe informacje: www.mkidn.gov.pl zakładka „Finansowanie i mecenat”

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Na podstawie nowelizacji ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 22 czerwca 2017 powstał Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków, którego dysponentem jest minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Fundusz tworzony jest ze środków wpływających z kar pieniężnych pobieranych na podstawie przepisów ustawy (art. 107). Zgromadzone środki przeznaczone mają być między innymi na ratowanie zabytków zniszczonych np. w wyniku pożaru lub powodzi.

Fundusz Kościelny³⁴

Fundusz Kościelny powołany na mocy ustawy z dnia 20 marca 1950 roku o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, działa na rzecz kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce. Dysponentem funduszu jest obecnie Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. W ramach funduszu mogą być udzielane dotacje na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej.

Szczegółowe informacje:

<https://www.mswia.gov.pl/pl/wyznania-i-mniejszosci/fundusz-koscielny>

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

W ramach programu Ochrona różnorodności biologicznej i funkcji ekosystemów – ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej beneficjenci mogą ubiegać się o dotacje lub pożyczkę m.in. na prace związane z rewaloryzacją parków zabytkowych.

Szczegółowe informacje:

<http://nfosigw.gov.pl/oferta-finansowania/srodki-krajowe/programy-priorytetowe/ochrona-i-przywracanie-roznorodnosci/>

Finansowanie opieki nad zabytkami z budżetu wojewody (dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków)

Dotacje z budżetu wojewody (których dysponentem jest wojewódzki konserwator zabytków) na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków przydzielane są na podstawie corocznego naboru wniosków. Dotacja może być udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem lub posiadaczem zabytku lub posiadającej zabytek w trwałym zarządzie (art. 73 ustawy), do wysokości 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac. W przypadkach szczególnie uzasadnionych (jeżeli obiekt posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, wymaga przeprowadzenia szczególnie skomplikowanych prac konserwatorskich lub jego stan techniczny wymaga niezwłocznego podjęcia prac) dotacja może być zwiększona do 100 % (art. 78 ustawy). Szczegółowy zakres prac mogących być przedmiotem dotacji zawarty jest w art. 77 ustawy. Dotacje przyznawane są na prace planowane, które będą przeprowadzone w roku złożenia wniosku lub na prace zakończone – przeprowadzone w ciągu 3 lat poprzedzających złożenie wniosku (art.76).

Szczegółowe informacje:

www.wkz.katowice.pl/zakladka„dotacje”

Finansowanie opieki nad zabytkami z budżetu jednostek samorządu terytorialnego

Jednostka samorządu terytorialnego (gmina, powiat, województwo) może udzielać dotacji na prace zarówno przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, jak i ujętych w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w przyjętej przez nią uchwale. Dotacja taka może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych (art. 81 ustawy).

Szczegółowe informacje:

Strony internetowe gmin

³⁴ <https://bip.mswia.gov.pl/bip/wyznania-i-mniejszosci/24037,Fundusz-Koscielny.html> (dostęp 23.02.2018)

Województwo śląskie udziela dotacji na prace przy zabytkach w ramach otwartego konkursu ofert na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru województwa zabytków województwa śląskiego. Konkurs jest ogłaszany corocznie na podstawie uchwały przyjętej przez Zarząd Województwa Śląskiego.

Szczegółowe informacje:
www.slaskie.pl zakładka „trwające konkursy”

Środki Unii Europejskiej

UWAGI DOTYCZĄCE MECHANIZMÓW FINANSOWYCH OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W UNI EUROPEJSKIEJ³⁵

Podstawowym źródłem finansowania kultury są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa i budżetów samorządów, przy czym środki samorządowe stanowią minimum połowę środków publicznych i sięgają nawet 2/3 tych wydatków. Do rozdziału środków włączone są instytucje pozarządowe i organizacje typu *quango*, których działalność opiera się na brytyjskiej zasadzie „przedłużonego ramienia”. Obowiązuje zasada współfinansowania.

Coraz większego znaczenia nabiera tzw. finansowanie pośrednie – różnego rodzaju ulgi i zwolnienia podatkowe, zachęcające do finansowania kultury ze źródeł prywatnych, bądź łagodzące ostrość reguł gry rynkowej. Sprzyja to renesansowi prywatnego finansowania kultury zwłaszcza w sferze zabytków. Podstawowymi źródłami finansowania prywatnego są: firmy prywatne (sponsoring), fundacje i inne organizacje *non-profit*, darczyńcy indywidualni.

Ważnym źródłem finansowania sfery związanej z zabytkami jest wykorzystanie części zysków z loterii państwowej lub organizacja specjalnych loterii na cele związane z opieką nad zabytkami.

Mechanizmy finansowania ochrony i opieki nad zabytkami przez Unię Europejską

Podstawę przekazywania środków finansowych UE na rzecz kultury stanowi art. 151 traktatu amsterdamskiego. Zgodnie z tym artykułem kultura przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich z poszanowaniem ich narodowej i regionalnej różnorodności, jednocześnie promując wspólne dziedzictwo kulturowe kontynentu europejskiego. Unia Europejska zachęca do współpracy między państwami, a w sytuacjach koniecznych wspiera i uzupełnia działania prowadzone przez poszczególne kraje. Działania te obejmują zarówno podnoszenie poziomu wiedzy w zakresie kultury i historii narodów europejskich, jak i zachowanie oraz ochronę dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim.

Podstawowym instrumentem finansowania polityki regionalnej UE są fundusze strukturalne. Projekty współfinansowane ze środków tych funduszy są traktowane jako inwestycje, mające wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy, konkurencyjność oraz jakość życia mieszkańców. Inwestycje w kulturę należy dzisiaj traktować jako efektywne gospodarowanie posiadanym potencjałem, a samo pojęcie kultury należy rozpatrywać w kategoriach ekonomicznych. Kultura wraz z przemysłem kultury staje się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także jest czynnikiem zwiększającym atrakcyjność lokalizacyjną inwestorów i mieszkańców. Środki europejskie w sposób znaczący zintensyfikowały mapę inwestycji z zakresu rozwoju infrastruktury kultury oraz ochrony dziedzictwa kulturowego w naszym kraju. Sektor kultury okazał się jednym z najlepiej przygotowanych do absorpcji środków europejskich.

³⁵ Na podstawie informacji zamieszczonych na stronie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego <http://www.mkidn.gov.pl>

Unia Europejska finansuje sferę kultury, w tym ochronę i opiekę nad zabytkami w ramach następujących mechanizmów i programów w latach 2014-2020:

Mechanizm finansowy europejskiego obszaru gospodarczego (eog) 2009–2020

Mechanizm Finansowy EOG (obok funduszy strukturalnych) stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone są przez 3 kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein. Środki te przeznaczone są na aktywne wspieranie kultury. Projekty z zakresu kultury mogą uzyskać dofinansowanie w ramach 2 programów:

1. Program *Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego*,
2. Program *Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego*.

Program *Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego* skierowany jest głównie do jednostek samorządu terytorialnego, państwowych i samorządowych instytucji kultury, państwowych szkół i uczelni artystycznych, publicznych uczelni wyższych, archiwów państwowych, organizacji pozarządowych ze sfery kultury i kościołów i związków wyznaniowych.

W ramach programu współfinansowane będą następujące działania:

- rewitalizacja, konserwacja, renowacja i adaptacja historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z otoczeniem,
- budowa, rozbudowa, remonty i przebudowa instytucji kultury o znacznym potencjale wpływu na społeczno-ekonomiczny rozwój regionu,
- konserwacja zabytków ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów, zbiorów piśmienniczych, archiwaliów i zbiorów audiowizualnych, w tym filmowych,
- rozwój zasobów cyfrowych w dziedzinie kultury, w tym digitalizacja zbiorów ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów, zbiorów piśmienniczych, archiwaliów i zbiorów audio, audiowizualnych i filmowych oraz tworzenie wirtualnych instytucji kultury.

Program *Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego* w ramach którego realizowane będą projekty „miękkie”, których celem będzie poszerzenie ofert kulturalnej i różnorodności prezentowanych wydarzeń artystycznych, realizowanych w ramach projektów partnerskich instytucji polskich z instytucjami z Norwegii, Islandii i Liechtensteinu. Program realizowany będzie w współpracy z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego z norweską Radą Sztuki przy wsparciu norweskiego Dyrektoriatu ds., Dziedzictwa Kulturowego.

Program skierowany jest m.in. do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, szkół i uczelni artystycznych, archiwów państwowych, organizacji pozarządowych ze sfery kultury. Alokacja programu wynosi 11 111 111 euro, a maksymalny poziom dofinansowania projektu będzie wynosił 90%. Około 70% alokacji zostanie przeznaczonych na realizację dużych projektów, a około 30% zostanie przeznaczonych na małe projekty. Z programu udzielane będą też granty dla w/w projektów. W ramach programu współfinansowane będą m.in. wspieranie współpracy ekspertów z obszaru dziedzictwa kulturowego i współpraca międzyinstytucjonalna instytucji kultury i archiwów.

Realizowane projekty będą w następujących obszarach tematycznych:

- dziedzictwo kulturowe, w tym dziedzictwo kulturowe materialne i niematerialne oraz literatura i archiwa,
- edukacja artystyczna i kulturalna,
- muzyka i sztuki sceniczne,
- sztuki plastyczne i wizualne.

Program „Kreatywna Europa 2014-2020

W listopadzie 2011 roku Komisja Europejska opublikowała pakiet projektów dotyczących utworzenia na lata 2014-2020 programu *Kreatywna Europa*, który ma zapewnić kompleksowe wsparcie dla sektorów kultury i sektorów kreatywnych, w tym sektora audiowizualnego. Program ten zawierać będzie następujące komponenty: *Kultura*, *Media* i *Media Mundus*. Nowy program oznacza większe wsparcie dla kultury, kina, telewizji, muzyki, literatury, sztuk widowiskowych, dziedzictwa kultury oraz dziedzin pokrewnych w Europie. Z budżetem wynoszącym 1,46 mld euro program ma pobudzić rozwój sektora kultury i sektora kreatywnego, które są znaczące z punktu widzenia zatrudnienia i wzrostu. Nowy instrument gwarancji finansowych w ramach programu pozwoli małym podmiotom z sektora kultury i sektora kreatywnego uzyskać kredyty bankowe.

Program *Kreatywna Europa* opiera się na sukcesie programów „*Kultura*” i *MEDIA* oraz doświadczeniach z nich wyniesionych. Sektor kultury i sektor audiowizualny korzystały z dofinansowania z tych programów przez ponad 20 lat. Nowy program obejmuje podprogram „*Kultura*” i podprogram *MEDIA*. Pierwszy ma zapewniać dofinansowanie sztuk widowiskowych i wizualnych, dziedzictwa i innych dziedzin, a drugi – kin i sektora audiowizualnego. Z nowego programu dofinansowane zostaną również takie inicjatywy, jak: Europejska Stolica Kultury, znak dziedzictwa europejskiego, Europejskie Dni Dziedzictwa oraz pięć nagród europejskich (nagroda UE w dziedzinie dziedzictwa kulturowego/nagrody „*Europa Nostra*”, nagroda UE w dziedzinie architektury współczesnej, Europejska Nagroda Literacka, nagrody „*European Border Breakers*” oraz nagroda programu *MEDIA* Unii Europejskiej). Program *Kreatywna Europa* zapewni dofinansowanie:

- 250 000 artystów i osób zawodowo zajmujących się kulturą oraz ich dzieł. Dzięki temu będą oni mieli szansę dotrzeć do nowej publiczności poza granicami ich państw;
- ponad 800 europejskich filmów może uzyskać dofinansowanie na dystrybucję, co umożliwi zaprezentowanie ich publiczności w całej Europie i na świecie;
- co najmniej 2 000 europejskich kin skorzysta z finansowania, o ile filmy europejskie stanowią nie mniej niż 50% wyświetlanych w nich filmów;
- dofinansowane zostanie tłumaczenie ponad 4 500 książek i innych dzieł literackich, co pozwoli autorom przebić się na nowe rynki, a czytelnikom pozwoli na lekturę w ojczystym języku;
- tysiące organizacji i osób zawodowo działających i pracujących w sektorze kultury i sektorze audiowizualnym skorzysta ze środków na szkolenia, by zdobyć nowe umiejętności i lepiej przygotować się do pracy na poziomie międzynarodowym.

Sektor kultury i sektor kreatywny tworzą do 4,5% PKB UE i zatrudniają ponad 8 mln osób.

Program Europa dla Obywateli 2014-2020 (był 2007-2013)

Program Europa dla Obywateli, jest to program obowiązujący w okresie 2014-2020, który wspiera funkcjonowanie organizacji promujących „aktywne obywatelstwo europejskie”, dąży do zaangażowania obywateli i organizacji społeczeństwa obywatelskiego w proces integracji europejskiej. Stanowi on kontynuację i rozwinięcie działań Wspólnoty na rzecz wspierania zaangażowania obywateli w życie publiczne i integrację europejską. Program wspiera m.in. realizację międzynarodowych projektów społecznych, edukacyjnych i kulturalnych. Program adresowany jest przede wszystkim do pracowników administracji samorządowej, przedstawicieli organizacji pozarządowych, instytucji publicznych oraz pożytku publicznego, którzy potrafią angażować do działania członków społeczności lokalnej.

Dotacje programu wspierają zarówno konkretne inicjatywy oddolne o wymiarze międzynarodowym, jak i działalność operacyjną społeczeństwa obywatelskiego pracującego

na poziomie europejskim. Program składać się będzie z dwóch komponentów: *Pamięć o przeszłości i obywatelstwo europejskie* oraz *Demokratyczne zaangażowanie i uczestnictwo obywatelskie*. Program wspiera m.in. projekty na rzecz ochrony głównych miejsc i pomników mających związek z masowymi deportacjami, byłych obozów koncentracyjnych i innych nazistowskich miejsc męczeństwa i eksterminacji ludności na wielką skalę.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 (zarządzający – Minister Rozwoju i Finansów)

Wsparcie w ramach działania 8.2.7 M07 Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich, działanie szczegółowe 8.2.7.3.5 ochrona zabytków i gospodarstwa tradycyjnego obejmuje badania i inwestycje związane z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej. Pomoc ma formę refundacji części kosztów kwalifikowalnych przeznaczonych na odnawianie lub poprawę stanu zabytkowych obiektów budowlanych służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego lub zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne.

Szczegółowe informacje:

<http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa/Program-Rozwoju-Obszarow-Wiejskich-2014-2020>

Program operacyjny Infrastruktura i Środowisko (2014-2020) zarządzający MKiDN

Wsparcie w ramach osi priorytetowej VIII *Ochrona dziedzictwa kulturowego* i rozwój zasobów kultury ukierunkowane jest na prace związane z konserwacją i renowacją obiektów zabytkowych, wsparcie obejmuje również w określonych przypadkach konserwację zabytków ruchomych, a także działania mające na celu ochronę i zachowanie zabytkowych parków i ogrodów. Realizowane projekty dotyczą zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO lub uznanych za pomniki historii. Ponadto priorytetami są zabytki drewniane, rozwój czytelnictwa i sztuk współczesnych w miastach wojewódzkich, inwestycje dotyczące zabytków techniki oraz projekty wynikające z Kontraktów Terytorialnych³⁶.

Szczegółowe informacje:

<https://www.pois.gov.pl/>

Regionalny Program Operacyjny Województwa Śląskiego na lata 2014-2020

Regionalny Program Operacyjny Województwa Śląskiego na lata 2014-2020 (RPO WSL 2014-2020) został stworzony w oparciu o zapisy rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady UE nr 1301/2013, 1303/2013, 1304/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. oraz ustawy z dnia 11 lipca 2014 o zasadach realizacji programów w zakresie polityki spójności finansowanych w perspektywie finansowej 2014-2020. W wymienionych rozporządzeniach znalazły się szczegółowe regulacje odnoszące się do wszystkich funduszy *Wspólnych Ram Strategicznych*, w tym *Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego* oraz *Europejskiego Funduszu Społecznego*.

W projekcie programu znalazły się również zapisy wynikające z *Umowy Partnerstwa*, dokumentu przedstawionego przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, określającego strategię interwencji funduszy europejskich w Polsce w latach 2014-2020.

RPO WSL 2014-2020 jest jednym z 16 programów operacyjnych zarządzanych i wdrażanych na poziomie regionalnym. Instytucją zarządzającą jest Zarząd Województwa Śląskiego. *Program* został przyjęty przez Zarząd Województwa Śląskiego w dniu 22

³⁶ <https://www.pois.gov.pl/strony/o-programie/dokumenty/szczegolowy-opis-osi-priorytetowych-programu-operacyjnego-infrastruktura-i-srodowisko-2014-2020/>

października 2013 r. jako załącznik nr 1 do uchwały Nr 2387/289/IV/2013 i przekazany do Komisji Europejskiej 10 kwietnia 2014r.³⁷ *Regionalny Program Operacyjny Województwa Śląskiego na lata 2014–2020* jest współfinansowany z *Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego* oraz *Europejskiego Funduszu Społecznego*.

Zgodnie ze *Szczegółowym opisem osi priorytetowych wersja 12.0* Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego na lata 2014-2020 przewidziano w ramach osi priorytetowej V *Ochrona środowiska i efektywne wykorzystanie zasobów* działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, w szczególności obiektów wpisanych do rejestru zabytków, na Szlak Zabytków Techniki i „ważnych z punktu widzenia rozwoju regionu”:

działanie II.5.3 Dziedzictwo kulturowe

Cel szczegółowy: Zwiększona atrakcyjność obiektów kulturowych regionu

W ramach typów projektu realizowanych w obrębie działania II.5.3 Dziedzictwo kulturowe wskazano na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (rejestr zabytków A) z wyłączeniem cmentarzy, parków i innych form zaprojektowanej zieleni. Drugim typem projektu są prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach na Szlaku Zabytków Techniki, z wyłączeniem zabytków ruchomych i form zaprojektowanej zieleni. W ramach wymienionych typów projektu wsparcie jest udzielane dla obiektów przeznaczonych na cele kulturalne.

Głównymi beneficjentami przedsięwzięcia są:

- jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia;
- podmioty, w których większość udziałów lub akcji posiadają jednostki samorządu terytorialnego lub ich związki i stowarzyszenia;
- instytucje kultury;
- organizacje pozarządowe;
- kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych;
- inne państwowe lub samorządowe osoby prawne utworzone na podstawie odrębnych ustaw w celu wykonywania zadań publicznych, których ustawowym lub statutowym celem jest działalność w zakresie kultury.

W zakresie osi priorytetowej szczególnym wsparciem zostało objęte miasto Bytom ze względu na „koncentrację negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych” (w ramach obszarów strategicznej interwencji OSI).

Szczegółowe informacje:

<https://rpo.slaskie.pl/>

³⁷ Zaakceptowany przez Komisję Europejską 18 kwietnia 2014

ZAŁĄCZNIKI

ZAŁĄCZNIK 1

CHARAKTERYSTYKA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO ORAZ CZYNNIKI WPŁYWAJĄCE NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ KRAJOBRAZU KULTUROWEGO REGIONU

I.CHARAKTERYSTYKA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Pod względem historii ziem województwo śląskie obejmuje obszar:

1. Część historycznych ziem górnośląskich:
 - a) ziemię cieszyńską – terytorium stanowiące część dawnego księstwa cieszyńskiego (dzisiejsze gminy powiatu cieszyńskiego – Brenna, Chybie, Cieszyn, Dębowiec, Goleszów, Hażlach, Istebna, Skoczów, Strumień, Ustroń, Wisła, Zebrzydowice),
 - b) ziemię raciborską – terytorium stanowiące dawne księstwo raciborskie wydzielone w XII w. dla księcia Mieszka Piłtonogiego (obejmowało miasta Mikołów, Pszczynę, Racibórz, Rybnik, Żory). W tym też wieku poszerzone zostało o kasztelanie bytomską, siewierską i oświęcimską z terenu Małopolski (darowizna Kazimierza Sprawiedliwego). Dzisiejsze gminy powiatów: mikołowskiego – Łaziska Górne, Mikołów, Ornontowice, Orzesze, Wry; pszczyńskiego – Goczałkowice-Zdrój, Kobiór, Miedźna, Pawłowice, Pszczyna, Suszec; raciborskiego – Kornowac, Krzanowice, Krzyżanowice, Kuźnia Raciborska, Nędza, Pietrowice Wielkie, Racibórz, Rudnik; rybnickiego – Czerwionka-Leszczyny, Gaszowice, Jejkowice, Świerklany; tyskiego – Bieruń, Bojszowy, Imielin, Łędziny, Chełm Śląski; wodzisławskiego – Godów, Gorzyce, Lubomia, Markłowice, Mszana, Pszów, Radlin, Rydułtowy, Wodzisław Śląski,
 - c) południowo-wschodnia część ziemi opolskiej – terytorium należące do dawnego księstwa opolskiego (dzisiejsze gminy powiatów: gliwickiego – Gierałtowiec, Knurów, Pilchowice, Pyskowice, Rudziniec, Sośnicowice, Toszek, Wielowieś).
2. Część historycznych ziem wielkopolskich:
 - a) ziemia wieluńska,
 - b) ziemia sieradzka, fragment dawnego powiatu radomszczańskiego z Koniecpolem.
3. Część historycznych ziem małopolskich:
 - a) powiat lelowski (dzisiejsze gminy powiatów: będzińskiego – Siewierz; częstochowskiego – Blachownia, Janów, Kamienica Polska, Koniecpol, Konopiska, Lelów, Mstów, Mykanów, Olsztyn, Przyrów, Rędziny; kłobuckiego – Kłobuck, Krzepice, Miedźno, Opatów, Panki, Przystajń, Wręczyca Wielka; lublinieckiego – Herby; myszkowskiego – Koziegłowy, Niegowa, Poraj, Żarki; zawierciańskiego – Irządze, Kroczyce, Łazy, Ogrodzieniec, Pilica, Poręba, Szczekociny, Włodowice oraz Częstochowa jako miasto na prawach powiatu),
 - b) powiat krakowski (miasto Sławków),
 - c) powiat Książ Wielki (dzisiejsza gmina Żarnowiec powiatu zawierciańskiego),
 - d) powiat śląski, który obejmował m.in. terytoria księstwa oświęcimskiego (dzisiejsze gminy powiatów: bielskiego – Buczkowice, Kozy, Porąbka, Szczyrk, Wilamowice, Wilkowice; żywieckiego – Czernichów, Gilowice, Jeleśnia, Koszarawa, Lipowa, Łękawica, Łodygowice, Milówka, Radziechowy-Wieprz, Rajcza, Ślemień, Świnna, Ujsoły, Węgierska Górka oraz miasta powiatowe Bielsko-Biała i Żywiec).

Istotne zmiany między dwoma historycznymi regionami Śląskiem i Małopolską miały miejsce w XII w., kiedy to książę krakowski Kazimierz Sprawiedliwy odstąpił księciu opolsko-raciborskiemu Mieszkowi I Płatonogiemu małopolską kasztelanię bytomską, siewierską i oświęcimską. Granicę z księstwem krakowskim wyznaczały symbolicznie rzeki Biała, Wisła, Przemsza i Liswarta. Kolejne zmiany wschodniej granicy Śląska miały miejsce w XV w., kiedy to biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki kupił od księcia cieszyńskiego Wacława I księstwo siewierskie. W 1457 r. odpadło od Śląska księstwo oświęcimskie nabyte przez króla Polski Kazimierza Jagiellończyka. W 1494 r. król Jan Olbracht zakupił księstwo zatorskie. Oba księstwa zostały formalnie włączone do Polski w 1564 r. Granica przebiegała Pasmem Jabłonkowskim, następnie górnym biegiem Wisły, Przemszą i Brynicą do miasta Woźniki.

Kolejne zmiany administracyjne w rejonie śląskim nastąpiły po wojnach śląskich, które prowadziły Austria i Prusy w latach 1740–1763. W rezultacie ustaleń pokojowych we Wrocławiu (1742) i Hubertusburgu (1763) pokonana monarchia habsburska zachowała księstwo cieszyńskie i południowe obszary księstw opolskiego i karniowskiego oraz południową część księstwa biskupiego nysko-otmuchowskiego (Dolny Śląsk). Powstała wówczas autonomiczna prowincja ze stolicą w Opawie – Śląsk Austriacki. Prusy cesarza Fryderyka II otrzymały księstwa opolskie, raciborskie, północną część księstwa opawskiego i karniowskiego. Początkowo ziemie te przyłączono do Dolnego Śląska, tworząc pruską Prowincję Śląską ze stolicą we Wrocławiu.

Kolejne reformy administracyjne wpłynęły na utworzenie nowej jednostki terytorialnej dla górnośląskiej Prowincji Śląskiej – rejencji górnośląskiej (późniejsza rejencja opolska). W efekcie II rozbioru Polski w 1793 r. w obrębie Królestwa Pruskiego znalazł się również obszar nad górną Wartą z Częstochową. W wyniku kolejnego rozbioru Polski w 1795 r. Prusy powiększyły obszar o małopolskie powiaty (cyrkuły) siewierski (Będzin, Czeladź, Koziegłowy, Modrzejów, Mrzygłód, Niwka, Olsztyn, Siewierz i Sławków) i pilicki (Janów, Kromotów, Lelów, Ogrodzieniec, Pilica, Szczekociny, Włodowice i Żarki). Z przyłączonego terenu powstał Nowy Śląsk. W listopadzie 1807 r. obszar ten włączony został do Księstwa Warszawskiego (późniejsze Królestwo Polskie).

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego północno-wschodnie obszary dzisiejszego województwa śląskiego znajdowały się na obszarze departamentów kaliskiego i krakowskiego (m.in. powiaty częstochowski, lelowski i pilicki). Po utworzeniu Królestwa Kongresowego w 1815 r. obszar ten wchodził w skład województw kaliskiego (obwód wieluński z powiatem częstochowskim) i krakowskiego (obwód olkuski z powiatami pilickim i lelowskim).

Po zakończeniu I wojny światowej o kształcie granic Śląska zadecydowała konferencja wersalska oraz wyniki plebiscytu. Dnia 15 lipca 1920 r. Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej wydał decyzję o utworzeniu województwa śląskiego z terenów Śląska, które zostaną włączone do Polski (chodziło o części dawnego austriackiego Śląska Cieszyńskiego i pruskiego Górnego Śląska). Województwo śląskie stało się samodzielną jednostką administracyjną w 1922 r. W jego skład weszło 9 powiatów wiejskich (bielski, cieszyński, katowicki, lubliniecki, pszczyński, rudzki, rybnicki, świętochłowicki, tarnogórski) oraz 3 powiaty miejskie (Bielsko, Katowice i Królewska Huta). W 1938 r. obszar województwa śląskiego powiększył się o tzw. Zaolzie (zachodnia część Śląska Cieszyńskiego).

Tereny północno-wschodnie dzisiejszego województwa śląskiego znalazły się w obszarze trzech województw: łódzkiego (część powiatu radomszczańskiego), kieleckiego (powiaty częstochowski, sosnowiecki, zawierciański) i krakowskiego (powiaty bielski, oświęcimski, żywiecki).

W październiku 1939 r. niemieckie władze okupacyjne utworzyły Rejencję Katowicką, włączając do niej obszar polskiego województwa śląskiego, a w listopadzie tego roku powiaty będziński i żywiecki. Całość była częścią Prowincji Śląskiej. Rok później wydzielono z niej Prowincję Górnośląską ze stolicą w Katowicach, składającą się z rejencji katowickiej i

opolskiej. Pierwsza obejmowała powiaty będziński, żywiecki oraz miejski sosnowiecki, bielski, część olkuskiego, chrzanowskiego, wadowickiego. Druga została powiększona o powiaty zawierciański i zachodnią część częstochowskiego. Tym sposobem w rejonie górnośląskim znowu znalazły się tereny o proveniencji małopolskiej. Natomiast wschodnia część częstochowskiego znajdowała się na obszarze Generalnego Gubernatorstwa (dystrykt radomski).

Powojenne reformy administracyjne z lat 1950 i 1970 podzieliły historyczny obszar na województwa katowickie i opolskie, a w latach 1975–1999 na województwa katowickie, opolskie, bielskie i częstochowskie. Ostatnia reforma z 1999 r. powróciła do historycznej nazwy „województwo śląskie”, uwzględniając jednak w jego składzie terytoria nieśląskie. Natomiast zachodnia część historycznego Górnego Śląska weszła w skład województwa opolskiego.

1) KRAJOBRAZY KULTUROWE

Na terenie województwa śląskiego wyodrębniono następujące grupy krajobrazów kulturowych o wartościach historycznych i zabytkowych kształtowanych w wyniku specyficznych form gospodarowania:

a) Krajobraz pocysterski

Obejmuje obszar położony we wschodniej części Kotliny Raciborskiej, kształtowany pod wpływem ponad 500-letniego gospodarowania zakonu cystersów, a następnie ksiąząt raciborskich. Centrum obszaru stanowi miejscowość Rudy (miejsce lokalizacji klasztoru), położona nad rzeką Rudą, w otoczeniu dużego kompleksu leśnego. W skład zespołu klasztornego wchodzi: średniowieczne claustum i kościół konwentualny, barokowa rozbudowa założenia, kaplica Maryjna, elewacja zachodnia kościoła, pałac opacki. W XIX w. zespół klasztorny został adaptowany na rezydencję ksiąząt raciborskich, ogrody klasztorne przekształcono w park krajobrazowy.

Struktury przestrzenno-funkcjonalne ukształtowane w wyniku gospodarowania cystersów, a następnie ksiąząt raciborskich widoczne są do dzisiaj. Z Rud w układzie promienistym rozchodzą się drogi przecinające tereny leśne i położone po zewnętrznej stronie obszarów leśnych tereny rolne. Towarzyszą im: leśniczówki, np. w Buku, Zwonowicach, Jankowicach (Krasiejów), Kuźni Raciborskiej (Obora), Rudzie Kozielskiej, pocysterskie zespoły dworskie, np. w Łęczoku, Stodołach, , łańcuchowe stawy rybne, pozostałości gorzelni, kopalń rud żelaza, kuźnic i hut, m.in. w Stodołach, Stanicy, Trachach, a także aleje i zespoły zieleni komponowanej, np. park „Pod Dębem”, „Uroczysko Buk” oraz figury przydrożne i krzyże z Chrystusem malowanym na blasze.

b) Krajobraz jurajski

Obejmuje obszar położony na Wyżynie Częstochowskiej, zwanej też Jurą Krakowsko-Częstochowską, charakteryzujący się szczególnymi formami przyrodniczymi – urozmaiconą rzeźbą terenu, różnorodnością gleby, licznymi ostańcami skalnymi i jaskiniami. Ze względu na swoje walory obronne od pradziejów wykorzystywany był jako tereny osadnicze i obronne. Człowiek, gospodarując zgodnie z warunkami przyrodniczymi, stworzył tam mozaikę krajobrazów rolno-leśnych z rozrzuconymi niewielkimi miastami o charakterze małomiasteczkowym i wioskami zazwyczaj z czytelnym układem ruralistycznym.

W średniowieczu (wiek XIV) na wyniosłych ostańcach skalnych wzniesiono liczne zamki i strażnice warowne, uważane obecnie za najbardziej charakterystyczne obiekty krajobrazu Jury. Zamki te w ciągu XV i XVI w. były przebudowywane zgodnie z wymogami ówczesnej sztuki wojennej. W czasach nowożytnych, ze względu na zmiany sposobu walki, zamki były opuszczane i popadały w ruinę. W krajobrazie Jury zaznaczają się również inne obiekty zabytkowe, m.in.: klasztory, np. w Wancerzowie – obecnie w granicach Mstowa, Leśniowie – obecnie dzielnica Żarek, kościoły np. w Pilicy, Żarkach, Olsztynie, twierdza

bastionowa np. w Pilicy, założenie pałacowo-parkowe wraz z obszarem krajobrazu komponowanego w Złotym Potoku, założenia dworskie oraz licznie zachowane obiekty budownictwa drewnianego.

c) Krajobraz gospodarki pasterskiej

Na południu województwa, na terenach górskich, rozciąga się specyficzny krajobraz kulturowy, ukształtowany w wyniku gospodarki pasterskiej. Cechą charakterystyczną tego obszaru są hale (polany trawiaste) wraz z bacówkami rozsiane w partiach szczytowych wzniesień oraz wsie rozłożone w dolinach lub wzdłuż szczytów, zakładane najczęściej na prawie wołoskim. Na obszarze tym zachowało się dużo przykładów architektury drewnianej, zarówno świeckiej oraz sakralnej, np. w Istebnej, Jeleśni, Milówce, Wiśle, Złatnej.

d) Krajobraz gospodarki stawowej

Objemuje obszar Kotliny Raciborskiej, Kotliny Ostrawskiej, Doliny Górnej Wisły. Są to tereny podmokłe leżące na wododziale Odra – Wisła oraz w dolinach tych rzek i ich dopływów. Na tych terenach co najmniej od średniowiecza zakładano stawy przeznaczone do hodowli ryb. Obiekty te, w dużej części, zachowane są do czasów współczesnych i nadal wykorzystywane dla celów hodowlanych. Niektóre z nich objęte są ochroną na podstawie ustawy o ochronie przyrody, np. w Łęczczoku, Wielikacie.

d) Krajobraz górnictwa i hutnictwa kruszcowego oraz rudy darniowej żelaza

- Górnictwo kruszcowe na terenie Garbu Tarnogórskiego rozwijało się przede wszystkim wokół Tarnowskich Gór. Przynajmniej od XIII w. prowadzono tam eksploatację kruszców (srebro i ołów). Zachowane są ślady dawnej działalności górniczej w postaci: pól górniczych z piargami, warpiami i hałdami, licznych sztolni, w tym najdłuższej „Sztolni Fryderyka”, zbierającej wody z terenów wydobywania do rzeki Dramy.

- Górnictwo rudy darniowej żelaza sięga swymi korzeniami czasów starożytnych, większe ożywienie tej działalności miało miejsce w średniowieczu. Z późniejszego okresu zachowały się niewielkie zmiany rzeźby terenu, takie jak: piargi, warpie i hałdy. Ślady po kuźnicach znajdują się w okolicach Bytomia, Tarnowskich Gór, w rejonie lublinieckim, a także w dolinach Liswarty, Małej Panwi, Stoły, Bierawki i Rudy. Hutnictwo żelaza rozwijało się również w rejonie pasma rudonośnego Wieluń – Zawiercie. W krajobrazie widoczne są zabudowa i pozostałości zakładów wydobywczych, a także charakterystyczne hałdy. O prowadzonej dawniej działalności górniczej i hutniczej świadczą zachowane nazwy wielu miejscowości, np. Cynków, Huciska. Rozwój przemysłu przyczynił się do powstania m.in. Poręby, Zawiercia, Myszkowa i Częstochowy.

e) Krajobraz rolniczy o cechach historycznych

Obszary krajobrazu rolniczego o cechach historycznych to tereny położone na północnym wschodzie i północy województwa, wcinające się w okolicach Lublińca pomiędzy tereny leśne dolin Liswarty i Małej Panwi, położone na zachód od Tarnowskich Gór i Gliwic; położone w rejonie Raciborza; tereny rolnicze obszarów górskich.

Krajobrazy tych terenów są wypadkową panujących tam warunków przyrodniczych oraz stosunków społeczno-gospodarczych. Na przestrzeni wieków podlegały one ewolucji związanej z rozwojem kultury rolnej (trójpolowy system uprawy), tworzeniem się wielkiej własności ziemskiej od XV do XVI w. i uwłaszczeniem chłopów w XIX w. Teraz podlega przemianom czasów współczesnych. Wnętrza krajobrazu terenów rolniczych tworzą wyznaczone granicami lasów polany rozłogów pól i pastwisk, przecięte układem alei i dróg, strugami wodnymi, stawami, wilgotnymi łąkami. Węzłami kulturowymi tych obszarów są wsie i osady zaznaczone w krajobrazie przez skupiska dachów zabudowy wtopionej w korony drzew, nad którymi górują wieże kościółków.

f) Krajobraz leśny o cechach historycznych

Obszary kulturowego krajobrazu leśnego obejmują wszystkie lasy województwa śląskiego, w tym duże kompleksy leśne, takie jak: lasy Beskidu Śląskiego, Żywieckiego i Małego, lasy pszczyńskie i raciborskie, a także lasy w dolinie Małej Panwi i dolinie Liswarty. Intensywne antropogeniczne przemiany kompleksów leśnych rozpoczęły się w XIX w. i związane były z dużym zapotrzebowaniem na drewno w związku z rozwojem hutnictwa i górnictwa oraz przemysłu drzewnego. Stosowane, na dużych obszarach, zręby zupełne oraz wprowadzenie obcych gatunków dla uzyskania żądanych cech drewna spowodowały zmiany gatunkowe lasów. Pierwotne biocenozy leśne zachowały się jedynie w nielicznych trudno dostępnych rejonach.

g) Krajobraz XIX-wiecznego okręgu przemysłowego

Jest to obszar położony na Wyżynie Katowickiej, obejmujący jeden z największych XIX-wiecznych okręgów przemysłowych Europy. Należą do niego m.in. miasta: Będzin, Bytom, Chorzów, Gliwice, Katowice, Ruda Śląska, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice i Zabrze. Charakterystycznymi elementami krajobrazu tego obszaru są:

- pochodząca w większości z przełomu XIX i XX w. zabudowa śródmiejska większych miast z ukształtowanymi wnętrzami urbanistycznymi, wybitnymi dziełami architektury i budownictwa, terenami zieleni miejskiej, np. w Bytomiu, Chorzowie, Gliwicach, Katowicach, Zabrze,
- wiejskie układy funkcjonalno-przestrzenne pełniące funkcje miejskie, np. w Rudzie Śląskiej, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, dzielnice większych miast,
- liczne budownictwo patronackie – osiedla i kolonie robotnicze. Były one często kształtowane w nawiązaniu do idei „miasta ogrodu” (Ebenezer Howard) lub jako kwartały zabudowy włączone w układ miejski,
- XIX-wieczne zespoły obiektów przemysłu ciężkiego, w tym zakłady obecnie niepracujące,
- tereny poprzemysłowe,
- obszary przekształcone w wyniku działań przemysłu, np. hałdy, wyrobiska, składowiska,
- liczne trasy przemysłowych linii kolejowych.

h) Krajobrazy miejskie

Stanowią obszary węzłowe krajobrazu otwartego. Obejmują tereny miast będące obszarem dużej koncentracji nawarstwień kulturowych. Teren ośrodka historycznego miasta oraz pierścień zabudowy śródmiejskiej z okresu historyzmu są obszarami nagromadzenia obiektów zabytkowych w dużej części chronionych przez wpis do rejestru zabytków. Stan zachowania historycznych przestrzeni miejskich jest różny i zależy od okresu oraz stopnia intensywności przemian dziejowych związanych z rozwojem funkcji miejskich.

2) HISTORYCZNE TRAKTY

1. „Dolina Odry” – najdawniejszy szlak handlowy przecinający dzisiejsze województwo śląskie, łączący południe i północ Europy Środkowej. Najważniejszym miastem tego szlaku, położonym w granicach dzisiejszego województwa śląskiego, jest Racibórz, wzmiankowany już przez Galla Anonima w 1108 r. jako wczesnośredniowieczny gród położony przy przeprawie przez Odrę. Trakty drogowe prowadzone były po obu stronach doliny rzeki w kierunku północ-południe. Odgałęzieniem tego szlaku był trakt z Raciborza w kierunku wschodnim do Krakowa przez Rybnik, Żory, Pszczynę.
2. „Strata Magna” – jeden z najważniejszych szlaków drogowych średniowiecza łączący Gniezno i Poznań z Krakowem. Prowadził przez miasta: Żarnowiec – gród wzmiankowany w 1100 r., Lelów – wzmiankowany w 1193 r., Mstów – wzmiankowany w 1193 r., Kłobuck i Krzepice. Droga ta w XV w. straciła swe znaczenie na rzecz

nowego połączenia Wielkopolski z Krakowem przez Ogrodzieniec, Włodowice, Żarki, Częstochowę i dalej Kłobuck i Krzepice. Od tego szlaku w Żarkach odchodziła droga do Wrocławia przez Koziegłowy, Woźniki, Koszęcin, Lubliniec.

3. Trakty łączące zachodnią Europę ze Wschodem przez Wrocław i Kraków. Pierwszy – „górnym” biegiem przez Toszek, Pyskowice, Bytom, Czeladź, Będzin i Sławków. Drugi – „dolnym” przechodził przez Toszek, Pyskowice, Gliwice, Mikołów i Bieruń.
4. Szlaki łączące Kraków z Wiedniem:
 - „Trakt cesarski” – pierwsza bita szosa, zbudowana w latach 1776–1790, biegnąca przez Cieszyn, Skoczów, Bielsko. W Skoczowie trakt ten pokrywa się z wcześniejszym „traktem solnym”,
 - „Gościniec kocierski” – bita szosa, zbudowana w latach 1784–1788, wytyczająca najkrótsze połączenie pomiędzy Krakowem i Wiedniem przez Przełęcz Kocierską, Żywiec, Milówkę, Rajczę, Sól.
5. Droga doliną Olzy z Milówki do Jabłonkowa.
6. Dawna droga z Żywca do Krakowa doliną Łękawki.
7. Połączenie Żywca z Bielskiem przez Kotlinę Żywiecką.
8. Szlak miedziany, inaczej droga Turzonów, z Żywca na Węgry doliną Koszarawy.

3) ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Stanowiska archeologiczne w województwie śląskim pochodzą z różnych okresów: od czasów najdawniejszych (paleolit środkowy) do współczesnych. Dotychczas zarejestrowano około 9 tys. obiektów. Funkcji większości (ponad 3 tys. stanowisk) nie da się sprecyzować. Wśród tych, o których wiemy nieco więcej, sporo jest osad otwartych (prawie 5 tys.), znacznie mniej cmentarzysk płaskich (250 szt.). Niewielką grupę stanowią m.in. widoczne na powierzchni ziemi grodziska, kurhany i jaskinie zamieszkałe przez człowieka.

Rezultatem prowadzonych od końca XIX w. prac archeologicznych, zarówno w trybie ratowniczym, jak i stacjonarnym, jest zbadanie setek stanowisk. Znaczne uprzemysławianie regionu od 150 lat spowodowało duże straty w dziedzictwie archeologicznym.

W 2. połowie XX w. badania prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski wypełniły luki w wiedzy o osadnictwie niektórych rejonów, niemniej nie zmieniły zasadniczo dotychczasowych poglądów dotyczących koncentracji zasiedlenia w południowej części województwa (powiat raciborski) i nad Liswartą (powiat kłobucki). Dotychczas metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) przebadano około 80% województwa śląskiego. Niemal zakończono prace w dawnych województwach bielskim i częstochowskim. Pozostały jeszcze do zbadania niektóre obszary dawnego województwa katowickiego.

Rejestr zabytków archeologicznych zawiera 240 wpisów, w tym obozowiska, osady, cmentarzyska, grodziska, a także ruiny zamków i twierdz.

4) DZIEŁA BUDOWNICTWA OBRONNEGO

Do dzieł budownictwa obronnego należą pradziejowe, średniowieczne i nowożytne grody, zamki, wieże, mury miejskie, twierdze bastionowe, dwory, folwarki i klasztory otoczone murami, a także fortyfikacje XX-wieczne.

Z około 50 grodzisk, które do dziś zostały rozpoznane w terenie, do najbardziej znanych należy obiekt w Łubowicach użytkowany przez plemiona kultury łużyckiej. We wczesnej fazie średniowiecza (wieki VIII–IX) funkcjonował świetnie do dziś zachowany gród w Lubomi. Nie mniej znana jest warownia z XI–XIII w. założona na Ostrogu w Raciborzu. W późnym średniowieczu liczba gródków znacznie wzrosła. Porozrzucane są po całym obszarze województwa śląskiego.

Przekazy historyczne informują o dużej liczbie zamków i strażnic zbudowanych w granicach obecnego województwa śląskiego. Obiekty te były wznoszone od XIII do XVI w. Cztery zamki (Bytom – nieokreślona lokalizacja, Racibórz, Rybnik, Sławków) pochodzą z XIII wieku. Większość powstała w XIV w. (np. Będzin, Bielsko, Bobolice, Cieszyn, Chałupki, Częstochowa, Mirów, Grodziec, Kobiernice, Koziegłowy, Krzepice, Lelów, Łutowiec, Mirów,

Olsztyn, Ostrężnik, Podzamcze, Siewierz, Skoczów, Smoleń, Suliszowice, Świerklaniec, Toszek, Udórz, Zawiercie-Morsko, Żarki-Przewodzisowice, Żarnowiec). Największe ich zgrupowanie znajduje się na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Relikty jednego z zamków (Żarnowiec), nie są wpisane do rejestru zabytków.

Na wiek XV datowane są warownie m.in. z Dankowa, Dzięgielowa, Gliwic, Kończyc Małych, Mirowa, Pszczyny, Sosnowca-Sielca, Żywca i Grojca k. Żywca.

W XVI w. zbudowano obiekty m.in. w Chudowie, Kamieńcu, Lublińcu, Tarnowskich Górach-Tarnowicach Starych i Tworkowie.

Część zamków jest w ruinie, a większość pozostałych przebudowano. Kilku nie zlokalizowano. Funkcję kilkunastu budowli określanych w literaturze i opracowaniach archiwalnych jako zamki w rzeczywistości trudno ustalić. Wynika to z braku badań i ubogich danych źródłowych. W niektórych przypadkach możemy mówić o wieżach mieszkalnych. Takich obiektów było wiele, jednak położenie większości z nich do dziś nie jest znane.

Początki otaczania miast murami obronnymi sięgają późnego średniowiecza. Dane źródłowe wskazują, że istniały m.in. w następujących miastach : Będzin, Bielsko, Bytom, Cieszyn, Czeladź, Częstochowa, Gliwice, Kłobuck, Lelów, Lubliniec, Pszczyna, Pyskowice, Racibórz, Skoczów, Sławków, Toszek, Wodzisław Śląski, Żory. W opasujących miasta murach znajdowały się baszty i bramy. Na zewnątrz system obronny wzmacniały czasami obwałowania ziemne i fosy. Większość obwarowań rozebrano w wiekach XVII–XIX. Do czasów dzisiejszych mury miejskie przetrwały częściowo m.in. w Żorach czy Gliwicach.

W województwie śląskim zlokalizowano 5 twierdz bastionowych (Częstochowa, Danków, Krzepice, Łodygowice i Pilica) pochodzących z XVII w., z których dwie (Danków, Krzepice) powstały w miejscu zniszczonych zamków wcześniejszych.

Znane są także dwory obronne, m.in. w Czańcu, Jastrzębiu-Bziu Zameckim, Markłowicach. Stan badań nad tego typu obiektami jest absolutnie niewystarczający, a wiedza o nich nikła.

Szczególnym obiektem jest klasztor w Wancerzowie (obecnie w granicach Mstowa) obwarowany w XVII w.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się jeden z największych i ciągle jeszcze najlepiej zachowany w Polsce kompleks fortyfikacji z okresu międzywojennego oraz znacząca część fortyfikacji niemieckich z okresu II wojny światowej. Fortyfikacje te rozmieszczone są nierównomiernie na obszarze od Częstochowy przez obszar aglomeracji katowickiej po rejon Cieszyna i Beskidy. Część środkową pasa fortyfikacji stanowi Obszar Warowny „Śląsk”, ciągnący się 60 km, od Przeczyc do rzeki Gostynki. W 1939 r. składał się z 175 budowli, w tym 9 punktów oporu. W Węgierskiej Górcie znajduje się fort artyleryjski „Waligóra”. Stanowił samodzielną formację obronną południowo-zachodniego skrzydła Armii Kraków.

Niemieckie fortyfikacje zaczepno-obronne z lat 40. XX w. rozmieszczono na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej oraz pomiędzy Bytomiem i Tarnowskimi Górami.

5) HISTORYCZNE MIASTA

a) Zabytkowe zespoły urbanistyczne

W granicach województwa śląskiego znajduje się 46 miast historycznych. Większość z nich leży przy historycznych traktach. Duża część miast pozostających w granicach zaboru rosyjskiego po powstaniu styczniowym, ok. roku 1870, utraciła prawa miejskie i tylko niektóre z nich odzyskały je w XX w. W granicach województwa śląskiego znajdują się:

- 32 historyczne miasta posiadające obecnie prawa miejskie, których układ urbanistyczny wpisany jest do rejestru zabytków: Będzin – prawa miejskie 1358, Biała – prawa miejskie 1723, Bielsko – prawa miejskie przed 1327, Bieruń – prawa miejskie 1387 do 1742 i ponownie 1865 z nazwą Bieruń Stary, Bytom – prawa miejskie 1254, Czeladź – prawa miejskie przed 1399, w okresie 1870–1919 pozbawiona praw

miejskich, Częstochowa – prawa miejskie przed 1377, Gliwice – prawa miejskie przed 1276 (1254?), Kłobuck – prawa miejskie 1339–1344 – okres lokacji, w okresie 1870–1919 pozbawiony praw miejskich, Kozięgłowy – prawa miejskie 1402, w okresie 1870–1950 pozbawiony praw miejskich, Krzepice – prawa miejskie przed 1357, w okresie 1870–1919 pozbawione praw miejskich, Lubliniec – prawa miejskie 1300, Miasteczko Śląskie – prawa miejskie 1561, w okresie 1742–1866 oraz 1945–1963 pozbawione praw miejskich, od 1975 do 1994 w granicach Tarnowskich Gór, Mikołów – prawa miejskie 1547, Mysłowice – prawa miejskie przed 1360, w okresie 1744–1861 pozbawione praw miejskich, Pilica – prawa miejskie przed 1394, w okresie 1870–1994 pozbawiona praw miejskich, Pszczyna – prawa miejskie 1327, Pyskowice – prawa miejskie 1327, Racibórz – prawa miejskie przed 1235 (1211–1217?), Rybnik – prawa miejskie przed 1308, Siewierz – prawa miejskie przed 1304, Skoczów – prawa miejskie przed 1327, Sławków – prawa miejskie 1286, w okresie 1870–1958 pozbawiony praw miejskich, w latach 1975–1984 w granicach Dąbrowy Górniczej, Sośnicowice – prawa miejskie 1506, w okresie 1742–1853 pozbawione praw miejskich, Strumień – prawa miejskie 1482, Tarnowskie Góry – prawa miejskie 1526 (wolne miasto górnicze), Toszek – prawa miejskie przed 1309, Wodzisław Śląski – prawa miejskie przed 1257, Woźniki – prawa miejskie przed 1310 (1270?), Żarki – prawa miejskie przed 1382, lokowane ponownie w 1720 na nowym miejscu, w okresie 1870–1949 pozbawione praw miejskich, Żory – prawa miejskie 1272, Żywiec – prawa miejskie przed 1327 (po 1272).

- 7 historycznych miast, które utraciły prawa miejskie, ale ich układ urbanistyczny wpisany jest do rejestru zabytków: Janów – prawa miejskie 1696–1870, Mrzygłód – prawa miejskie, włączony w granice Myszkowa, Mstów – prawa miejskie 1278–1870, Olsztyn – prawa miejskie 1488–1870, Przyrów, Włodowice – prawa miejskie utraciły 1870, Żarnowiec – prawa miejskie przed 1340, utrata praw miejskich 1869.
- 4 historyczne miasta posiadające obecnie prawa miejskie, których układ urbanistyczny nie jest wpisany do rejestru zabytków: Cieszyn – prawa miejskie przed 1263, Koniecpol – prawa miejskie 1443, w okresie 1870–1927 pozbawiony praw miejskich, Ogrodzieniec – prawa miejskie 1386, w okresie 1870–1973 pozbawiony praw miejskich, Szczekociny – prawa miejskie 1398, w okresie 1870–1923 pozbawione praw miejskich.
- 3 historyczne miasta, które utraciły prawa miejskie i ich układ urbanistyczny nie jest wpisany do rejestru zabytków: Kromień – prawa miejskie przed 1389 do 1870, od 1977 włączony w granice Zawiercia, Krzanowice – prawa miejskie 1265–1878, Lelów – prawa miejskie 1340–1870, w 1354 miasto przeniesione na obecne miejsce.

Układy zabudowy małomiasteczkowej zachowane są w historycznych miastach, m.in. Błachownia, Kromień, Mstów, Przyrów, Siewierz, Szczekociny, Żarki, Żarnowiec.

b) Rozwój przestrzenny miast

Zachowane średniowieczne układy miast powstały zazwyczaj w wyniku lokacji na prawie niemieckim. Charakterystyczne dla miast śląskich jest zachowanie układu owalnicowego dróg (np. Bytom, Gliwice, Pyskowice, Wodzisław Śląski, Żory), wywodzącego się z wczesnodziejowych osad obronnych i grodów. Rozwój przestrzenny większości miast średniowiecznych następował powoli. Ze względu na zmiany geopolityczne lub przyrodnicze niektóre z nich upadały (np. Lelów, Włodowice). Do XIX w. sporadycznie prowadzono planową rozbudowę miast, np. w Szczekocinach realizowano układ miejski powiązany z osią barokowego założenia pałacowego. Podobne rozwiązania przygotowane były dla Pilicy.

Począwszy od połowy XVIII w. rozwój przemysłu pociągnął za sobą szybki rozwój osadnictwa. Miasta średniowieczne znajdujące się w zasięgu terenów związanych z przemysłem rozwijały się poza obszarem średniowiecznej zabudowy – z czasem tworząc

mieszkańskie dzielnice śródmiejskie, realizowane wg planów regulacji miast (np. Bytom, Gliwice, Bielsko, Biała, Cieszyn). Na terenie aglomeracji górnośląskiej w rejonie największej koncentracji przemysłu wokół powstających zakładów przemysłowych powstawały nowe osiedla i kolonie robotnicze. Zabudowa o charakterze miejskim wchłaniała istniejące układy ruralistyczne. Funkcję centrum nowo powstających miast przejmowała wytyczana siatka ulic i placów (Chorzów, Katowice, Siemianowice Śląskie, Świętochłowice, Zabrze). W latach dwudziestych XX w. w części niemieckiej Górnego Śląska planowano połączenie miast: Bytomia, Zabrze i Gliwic w jeden zintegrowany organizm – trójmiasto – zakomponowany wg nowoczesnych norm urbanistycznych. Projekty te zostały tylko częściowo zrealizowane, m.in. zachowana do dziś zabudowa placu Akademickiego w Bytomiu i założenie placu Kamilianów w Zabrzu. W okresie międzywojennym dalszej zorganizowanej rozbudowie podlegały również Katowice.

O rozwoju układu urbanistycznego Częstochowy obok rozwijającego się przemysłu zadecydował kult Jasnej Góry.

c) Zabudowa miejska przełomu wieków XIX i XX oraz okresu międzywojennego

Obecną zabudowę centrum miast aglomeracji wielkoprzemysłowej stanowią przede wszystkim kamienice mieszkańskie, wille i obiekty użyteczności publicznej z przełomu wieków XIX i XX. Najliczniej reprezentowane są kamienice w stylu historyzmu, zgodnie z kanonami ówczesnej mody nawiązujące do neorenesansu, neogotyku, neobaroku i tradycji architektonicznych środowiska berlińskiego. Pojawiają się także kamienice eklektyczne z wpływami secesji widocznej głównie w elementach dekoracyjnych (np. Bytom, Chorzów, Gliwice, Katowice, Racibórz). Osobną grupę zabudowy tych miast stanowią tzw. familoki – oszczędne budownictwo ceglane, z czasem wzbogacone elementami dekoracyjnymi zaczerpniętymi z historyzmu. Natomiast na terenie Bielska-Białej i Cieszyna dużym bogactwem form zaowocowała secesja, nawiązująca do wzorów wiedeńskich. Liczną grupę stanowią tu obiekty secesyjne w zespole z tradycyjnymi stylami historycznymi. Oprócz wystroju secesyjnych fasad zachowało się również wiele elementów dekoracyjnych wystroju wewnątrz budynków, głównie klatek schodowych (kafelki, balustrady, kraty, witraże, mozaiki, sztukaterie).

W okresie międzywojennym dobrze rozwijającym się miastem były Katowice. Obok Warszawy i Gdyni, stały się one trzecim ośrodkiem nowoczesnej myśli i praktyki architektonicznej w Polsce. Z tego okresu zachowały się okazałe gmachy użyteczności publicznej oraz domy mieszkalne. W latach 1923–1929 powstały monumentalny gmach Urzędu Wojewódzkiego i Sejmu Śląskiego oraz zespół domów dla urzędników przy ul. Reymonta. Natomiast kolejne realizacje powstałe w latach 1928–1939 należą już do architektury nowoczesnej (modernizm, funkcjonalizm). Wymienić tu należy Dom Oświaty – Biblioteka Śląska, Śląskie Techniczne Zakłady Naukowe, Syndykat Polskich Hut Żelaza, Polskie Radio itd. W Katowicach powstał jeden z pierwszych w kraju „drapacz chmur” na rogu ulic Żwirki i Wigury oraz Curie-Skłodowskiej. Podobny „drapacz chmur” powstał w latach dwudziestych w Chorzowie przy ul. Wolności/Zjednoczenia. Wiele obiektów z okresu międzywojennego zachowało się także na terenie Bytomia, Gliwic i Zabrze. Należą do nich m.in. dom jedwabiu Weichmanna w Gliwicach przy ul. Zwycięstwa – dzieło Ericha Mendelssohna, gmach Muzeum Górnośląskiego, kompleks łaźni miejskiej w Bytomiu czy osiedle mieszkaniowe przy pl. Słowiańskim w Zabrzu. Zachowane zaś w Bielsku-Białej kamienice i gmachy użyteczności publicznej, odchodzące już od wzorów wiedeńskich, skłaniają się w kierunku form wywodzących się z Krakowa.

d) Wille miejskie

Wiek XIX stworzył – szczególnie na Górnym Śląsku – nowy typ domu mieszkalnego przeznaczonego dla elity przemysłowo-handlowej. Były to wille otoczone ogrodem usytuowane najczęściej przy zakładach przemysłowych właścicieli. Powstawały one głównie w 2. połowie XIX w., ale również w XX w. aż do lat 30., kiedy prezentowały już style

współczesne, jak np. modernizm i funkcjonalizm. W okresie międzywojennym projektowane były przede wszystkim przez architektów polskich.

W Katowicach zachowane tego typu obiekty to m.in. willa architekta Juliusza Haasego przy ul. Warszawskiej, willa braci Goldstein przy pl. Wolności, willa przy ul. Wojewódzkiej projektu F. Schustera, willa przy ul. Warszawskiej projektu Ignacego Grünfelda. Z późniejszych lat 20. willa architekta Tadeusza Michejdy przy ul. J. Poniatowskiego, wille w stylu modernizmu i funkcjonalizmu przy ul. Bratków i Kilińskiego.

W Bytomiu zachowały się m.in. ciekawy zespół willowy przy ul. Olejniczaka oraz willa przy ul. Wrocławskiej; w Gliwicach np. dawna willa przemysłowca Oskara Caro (obecnie siedziba muzeum przy ul. Dolnych Wałów); w Chorzowie wśród wielu przykładów założeń willowych wyróżnić trzeba obiekt przy ul. Powstańców (zwany willą Mościckiego), wille dyrektorów ówczesnej Huty „Bismarck” przy ul. Batorego oraz willę przy ul. Jana III Sobieskiego, zwaną willą parkową.

Wraz z rozwojem przestrzennym Bielska-Białej na przełomie wieków XIX i XX powstawało wiele obiektów willowych w samym mieście, jak również na jego obrzeżach, m.in. neorenesansowa willa przy ul. Mickiewicza, neobarokowa willa Karola Wenzla przy ul. Krasickiego czy willa przy ul. Słonecznej. Natomiast willa na rogu ulic Laskowej i Olszówki w Cygańskim Lesie jest typowym przykładem architektury typu *cottage*.

Część zachowanych założeń willowych wpisana została do rejestru zabytków.

e) Zespoły fabryczno-rezydencjonalne

Zespoły fabryczno-rezydencjonalne występują m.in. w Sosnowcu, Bielsku-Białej i w Częstochowie. Charakteryzują się one powiązaniem funkcjonalno-przestrzennym fabryki, osiedla robotniczego i pałacu właściciela. Najlepszym przykładem takiego rozwiązania jest zespół stworzony przez Henryka Dietla w Sosnowcu, którego budowę rozpoczęto w roku 1879. Złożony jest on z fabryki, rezydencji, parku, kaplicy luterańskiej, szkoły i domów dla robotników. Innym przykładem może być zespół rezydencjonalny rodziny Schönów w Sosnowcu-Środuli, składający się z pałacu, parku i zabudowań fabryki przędzalni wełny czesankowej.

Charakterystycznym przykładem zespołu fabryczno-rezydencjonalnego w Bielsku-Białej jest zespół wybudowany w 1860 r. przez Adolfa Mänhardta, składający się z gmachu fabryki i usytuowanych przed nim dwóch bliźniaczych budynków willowych.

f) Budownictwo patronackie

Na terenie województwa śląskiego – szczególnie w obszarze aglomeracji górnośląskiej – znajdowało się ok. 200 osiedli patronackich, takich jak kolonie i osiedla robotnicze. O koloniach można mówić wtedy, gdy mamy do czynienia z małym zespołem budynków mieszkalnych. Większe zespoły, do których należą również budynki użyteczności publicznej, to osiedla. Historia tego rodzaju budownictwa sięga końca XVIII w. i wiąże się z kierowaną przez państwo pruskie wieloletnią akcją zasiedlania przez osadników z Prus ziem m.in. Prowincji Śląskiej – tzw. osadnictwo fryderycjańskie. Kolonie te były niewielkie i zakładano je w pobliżu istniejących osad. Najstarsza kolonia robotnicza znajduje się w Chorzowie przy ul. Kalidego, a została założona w 1798 r. dla robotników Królewskiej Huty.

Obecnie tylko ponad dwadzieścia osiedli patronackich objętych jest ochroną konserwatorską. Inne zespoły nie są chronione, chociaż mają duże walory urbanistyczne i architektoniczne. Projektantami osiedli i kolonii byli znani architekci, m.in. Bruno Taut, Karl Henrici, Hans von Poellnitz, Georg i Emil Zillmannowie, Hans Poelzig i William Müller. Największe i najciekawsze realizacje w zakresie budownictwa patronackiego powstały m.in. w dzisiejszych miastach: Bytomiu, Chorzowie, Czerwionce-Leszczynach, Gliwicach, Katowicach (np. Giszowiec, Murcki, Nikiszowiec), Knurowie, Mysłowicach, Radlinie i Rudzie Śląskiej, Rybniku, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach i Zabrze.

Na terenie Bielska w wyniku procesu uprzemysłowienia pod koniec XIX w. powstało kilka osiedli robotniczych. Kolonie najstarszych domów robotniczych skupiają się przy ul.

Michałowicza i przyległych: Robotniczej i Kamińskiego. Rozbudowywane były później w latach 1903–1905.

6) ZABYTKI TECHNIKI

Województwo śląskie jest największym skupiskiem zabytkowych obiektów przemysłowych w Polsce. Zabytki techniki województwa stanowią integralną część jego dziedzictwa kulturowego.

Od czasów starożytnych na terenach obecnego województwa śląskiego rozwijało się górnictwo kruszcowe, m.in. srebra i ołowiu (Bytom, Katowice-Bogucice, Tarnowskie Góry, Toszek) oraz górnictwo rudy darniowej żelaza (rejon dolin rzecznych Liswarty, Małej Panwi, Stoły, Bierawki, Rudy oraz pasmo rudonośne Wieluń – Zawiercie). Do XIV w. przetrwało kuźnictwo leśne z ziemnymi ogniskami dymarskimi, rozwijającymi się następnie w kuźnice warsztatowe z murowanymi piecami dymarskimi, a potem w kuźnice nadrzeczne wykorzystujące energię wodną.

Również cystersi, przybyli na Śląsk w XIII w., oprócz prowadzenia gospodarki rolnej, leśnej i hodowlanej, zajmowali się górnictwem i hutnictwem. Bogate w rudę darniową dobra klasztorne dostarczały surowca do kuźnic cysterskich w Trachach (gm. Sośnicowice) i Stanicy (gm. Pilchowice). Za sprawą cystersów rozwinęło się także hutnictwo szkła.

W połowie XVIII w. rozwój przemysłu w Europie przyniósł znaczne zmiany społeczno-ekonomiczne na Górnym Śląsku. Bogate w surowce tereny pokryły kopalnie i huty. Wraz z rozwojem przemysłu ciężkiego w XIX w. powstawały nowe miasta, w których rozwijały się również inne gałęzie przemysłu. W austriackiej części Śląska symbolem industrializacji było Bielsko, w którym powstawały przeważnie fabryki włókiennicze. W okolicach Częstochowy, leżącej w północnej części dzisiejszego województwa śląskiego, eksploatowano pokłady rudy żelaza oraz funkcjonowały: huta żelaza i fabryki włókiennicze. Rozwój przemysłu umożliwił rozbudowę infrastruktury, aby sprostać potrzebom rozwijającego się transportu surowców i gotowych wyrobów. Powstawały nowe trasy i dworce kolejowe. Przez cały XIX wiek hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku pod względem rozwoju technologicznego dotrzymywało tępa czołowym producentom europejskim. Równocześnie w regionie rozwijało się hutnictwo cynku, w którym opracowano wiele rozwiązań technicznych stosowanych później w innych okręgach przemysłowych Europy. W tym samym okresie górnictwo, integralnie związane z hutnictwem, ulegało znaczącym przeobrażeniom, m.in. na skutek rozwoju techniki wydobywania węgla. Koncentracja XIX-wiecznego przemysłu w połączeniu z zacofaniem technologicznym, które nastąpiło po 1945 r. spowodowały, że jeszcze pod koniec XX w. funkcjonowało wiele historycznych zakładów posiadających zabytkowe maszyny, urządzenia i całe ciągi technologiczne. Wraz z zachodzącymi obecnie procesami restrukturyzacji przemysłu, które rozpoczęły się w latach 90. XX wieku, a co za tym idzie ze zmianami własnościowymi i likwidacją dotychczas funkcjonujących zakładów, nastąpił proces ich dewastacji. Wiąże się to ze złomowaniem historycznych maszyn oraz wyburzaniem budynków. Przykładem zachowania dziedzictwa przemysłowego poprzez jego adaptację do nowych funkcji, np. Browar Mokrskich w Katowicach-Szopienicach, Szyb „Wilson” w Katowicach-Janowie, kopalnia „Murcki” w Katowicach. Zabytki techniki mogą także stać się atrakcjami turystycznymi, pod warunkiem przeprowadzenia ich rewaloryzacji i przystosowania do celów edukacyjnych, rekreacyjnych i kulturotwórczych.

Społeczeństwo ma coraz większą świadomość wartości dziedzictwa przemysłowego, powstają liczne organizacje działające na rzecz zachowania dziedzictwa przemysłowego, np. Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, Stowarzyszenie „Pro Futuro” na Rzecz Restauracji i Propagowania Sztolni „Królowa Luiza” w Zabrze, Stowarzyszenie Zabytkowej Kopalni „Ignacy” w Rybniku-Niewiadomiu, Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Hutniczego – Komisja Historii i Ochrony Zabytków Hutnictwa, Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIH. Ponadto tworzone są i działają placówki muzealne i paramuzealne poświęcone dziedzictwu technicznemu, a w wielu muzeach miejskich i regionalnych istnieją działy prezentujące przykłady kultury technicznej. Wśród

najważniejszych można wyliczyć m.in. Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu z oddziałem Sztolnia „Królowa Luiza”, kopalnią „Guido” i Główną Kluczową Sztolnią Dziedziczną, Muzeum Hutnictwa Cynku – Walcownia w Katowicach Szopienicach, Muzeum w Rybniku, Muzeum Hutnictwa i Kuźnictwa im. Jana Jarockiego w Ustroniu, Muzeum Piwowarstwa w Tychach, Muzeum w Gliwicach – Oddział Odlewnictwa Artystycznego, Muzeum Techniki i Włókiennictwa, Dom Tkacza – oddziały Muzeum w Bielsku-Białej, Muzeum Prasy Śląskiej w Pszczynie.

Pośród zabytków techniki województwa śląskiego najwięcej reprezentuje branżę górniczą. Górnictwo stanowiło bazę paliwową dla pozostałych gałęzi przemysłu. Od końca XVIII do lat 70. XX wieku. nastąpił intensywny rozwój tej branży. Szczególnie cenne z racji wieku oraz z punktu widzenia architektury i techniki są obiekty powstałe w środkowym okresie rozwoju górnictwa, tj. w 2. połowie XIX wieku. oraz w początkach XX wieku, m.in. Kopalnia Rud Srebronośnych i Sztolnia Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach; kopalnia „Królowa Luiza”, kopalnia „Guido”, Główna Kluczowa Sztolnia Dziedziczna w Zabrzu, kopalnia „Pstrowski” w Zabrzu-Mikulczycach; kopalnia „Ignacy”, dawniej „Hoym” w Rybniku; kopalnia „Marcel” w Radlinie; kopalnia „Saturn” w Czeladzi; szyby „Pułaski” i „Poniatowski” kopalni „Wieczorek” w Katowicach; szyb „Bartosz” kopalni „Katowice”, kopalnia „Murcki” w Katowicach; szyb „Elżbieta” i „Prezydent” kopalni „Prezydent” w Chorzowie; szyb „Andrzej” w Rudzie Śląskiej-Wirku; szyb „Franciszek” w Rudzie Śląskiej.

Drugą, silnie rozwiniętą, branżą jest hutnictwo. Do jego rozwoju przyczyniła się budowa wielkiego pieca w Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach (obecnie GZUT S.A.) w 1796 r. Jego współautorem był John Baildon. Istnienie tej huty wywarło znaczący wpływ na oblicze społeczno-gospodarcze Śląska, gdyż była ona ważnym elementem tworzonego przez państwo pruskie nowoczesnego zagłębia przemysłowego. Dzięki swojemu pionierskiemu charakterowi pod względem techniki i organizacji oraz dzięki profilowi produkcji rola huty daleko wykraczała poza granice regionalne. Kolejną, po gliwickiej, hutą fundowaną przez króla była „Królewska Huta” w Chorzowie. Na wzór zakładów państwowych w XIX w. powstawały prywatne huty żelaza, w których sąsiedztwie powstawały kopalnie węgla. Równocześnie z hutnictwem żelaza w regionie rozwijało się hutnictwo cynku. W 1798 roku w Wesołej, dzisiejszej dzielnicy Mysłowic, Johann Christian Ruberg po raz pierwszy na kontynencie europejskim otrzymał cynk metodą destylacji. W kolejnych latach technologia ta rozpowszechniła się w regionie, czyniąc z Górnego Śląska jednego z największych producentów cynku na świecie. Pośród zabytków hutniczych znajdują się liczne, które posiadają wartości historyczne czy artystyczne, są to m.in. budynek dawnej siłowni huty „Bobrek” w Bytomiu; „Huta Częstochowa” w Częstochowie; „Huta Bankowa” w Dąbrowie Górniczej; „Huta Łabędy” w Gliwicach; huta „Baildon” w Katowicach; huta „Batory” w Chorzowie; zabudowania dawnej huty cynku „Uthemann” na terenie dzisiejszej Huty Metali Nieżelaznych w Katowicach-Szopienicach; Zakłady Metalurgiczne „Wielowiec” w Katowicach-Wielowcu; wieża wsadowa „Gichta” huty „Waleska” w Palowicach; wieża wyciągowa do wsadu wielkopieczowego w Porębie; zespół zabudowań walcowni cynku w Zakładach Metalurgicznych „Silesia” w Świętochłowicach-Lipinach; zabudowa dawnej „Huty Paprockiej” w Tychach-Paprocach; huta „Klemens” i „Teresa” w Ustroniu; zespół zabudowań „Huty Zabrze” w Zabrzu.

Rozwijający się przemysł wymógł powstawanie inwestycji pomocniczych, z których najważniejszą był Kanał Kłodnicki, łączący zabrańskie kopalnie z Królewską Odlewnią Żeliwa w Gliwicach, a poprzez Odrę z innymi terenami państwa pruskiego. Kanał Kłodnicki rozpoczęto budować w 1792 r., oddano do użytku w 1822 r. Do dnia dzisiejszego czytelne są w terenie fragmenty kanału i urządzenia hydrotechniczne, zwłaszcza u jego wylotu w Kędzierzynie-Koźlu-Porcie. Kolejnym traktem wodnym jest Kanał Gliwicki, który wraz z sześcioma śluzami był budowany w latach 1933–1940. Kanał ma długość 40,6 km, jego największa śluza to „Dzierżno” (koło Pyskowic), która jest jedną z największych tego typu konstrukcji w kraju.

W 2. połowie XIX w. na skutek eksploatacji górniczej następował odpływ wód do wyrobisk górniczych. Spowodowało to zanikanie wody w studniach przydomowych. Dodatkowo sytuację pogarszała ciągle powiększająca się liczba ludności. Rozpoczęto poszukiwania wiertnicze, których rezultatem było znalezienie zasobów wody w okolicach wsi Zawada, gdzie powstał Zakład Produkcji Wody „Zawada” w Karchowicach. Inne zabytkowe zespoły to m.in.: Zakład Produkcji Wody „Staszic” w Tarnowskich Górach; Zakłady Wodociągów i Kanalizacji w Raciborzu; oczyszczalnia ścieków w Bytomiu; Muzeum Techniki Sanitarnej w Gliwicach; żelbetowa zapora wodna i hydroelektrownia w Porąbce (1928–1937); urządzenia hydrotechniczne w dawnej fabryce tektury w Czańcu (gm. Porąbka).

Liczną grupę zabytków, biorąc pod uwagę nowatorstwo konstrukcyjne, formę i detal architektoniczny, stanowią wieże ciśnień. Pośród nich można wymienić m.in.: wieżę kominowo-wodną przy ul. Strzelców Bytomskich w Chorzowie; wieżę wodną przy ul. Korczaka w Katowicach, wzniesioną przez G. i E. Zillmannów w 1912 r.; wieżę wodną w Katowicach-Giszowcu; wieżę wodną na terenie dworca PKP w Katowicach; wieżę kominowo-wodną na terenie szpitala klinicznego w Zabrze, zaprojektowaną przez A. Hartmanna; wieżę wodną przy ul. Zamoyskiego w Zabrze, pochodzącą z lat 1909–1911; ponadto liczne wieże wodne w Rybniku, Gliwicach, Świętochłowicach.

W XIX w. nastąpił także gwałtowny rozwój sieci kolejowej, w 1846 r. została uruchomiona linia kolejowa Mysłowice–Wrocław, w 1855 r. linia kolejowa Bohumin–Oświęcim, w 1859 r. powstało odgałęzienie linii kolei warszawsko-wiedeńskiej. Wtedy wybudowano dworce kolejowe, m.in. w Bielsku-Białej, Chorzowie-Batorym, Katowicach, Rudzie Śląskiej-Chebziu, Rybniku-Paruszcówcu, Sosnowcu, Sosnowcu-Maczkach, Zawierciu. Powstawały także koleje wąskotorowe, m.in. na trasach: Tarnowskie Góry – Rudy, Bytom-Karb – Chorzów, Bytom – Miasteczko Śląskie. Do dnia dzisiejszego zachowały się liczne budynki, torowiska oraz tabor, a wieloma z nich opiekują się powstające muzea i skanseny, np.: Górnośląskie Koleje Wąskotorowe w Bytomiu, Skansen Kolei Wąskotorowej w Rudach, Skansen Taboru Kolejowego w Pyskowicach.

W Bielsku-Białej, Częstochowie i Sosnowcu rozwinął się przemysł włókienniczy. W XIX w. powstawały liczne przędzalnie, tkalnie, farbiarnie. Do najważniejszych zakładów należą m.in.: Fabryka Adolfa Mänhardta, fabryka sukiennicza Franza Vogta (obecnie Urząd Miejski), tkalnia Fryderyka Tyslovitza w Bielsku-Białej; Przędzalnia Czesankowa „Wełnopol”, Częstochowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego „Elanex” w Częstochowie; Sosnowiecka Przędzalnia Czesankowa „Politex” w Sosnowcu. W dawnej fabryce sukna Büttnera w Bielsku-Białej powstało Muzeum Przemysłu i Techniki Włókienniczej, które wraz z „Domem Tkacza” stanowią oddziały Muzeum w Bielsku-Białej.

Unikatowym w skali Europy zabytkiem techniki łączności jest zespół radiostacji w Gliwicach. Zespół składa się z trzech budynków i drewnianego masztu. W budynku głównym radiostacji nadawczej zachowała się oryginalna aparatura. Najcenniejszym obiektem kompleksu jest wieża telekomunikacyjna z 1933 roku, która jest najwyższą zabytkową, drewnianą konstrukcją na świecie. Wieża ma wysokość 110,7 m, została wzniesiona jako przestrzenna konstrukcja kratowa w całości z drewna modrzewiowego. Wszystkie połączenia wykonano na śruby i sworznie mosiężne. Jest chroniona ze względu na wartości inżynierskie i historyczne (miejsce słynnej „prowokacji gliwickiej”).

Ciekawymi przykładami zachowanego przemysłu drzewnego są, m.in.: Zakłady Przemysłu Zapalczanego w Częstochowie powstałe w latach 1880–1882, z czynną linią technologiczną pochodzącą z lat 30. XX wieku (w 2002 r. utworzono Muzeum Produkcji Zapalek); tartak w Katowicach-Murckach pochodzący z XIX wieku.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się również zabytki przemysłu papierniczego, są to m.in.: Żywieckie Zakłady Papiernicze „Solali” w Żywcu; fabryka tektury w Czańcu (gm. Porąbka) i dawna fabryka tektury w Kopcu (gm. Kłobuck).

Do cennych obiektów przemysłu i techniki należy także zespół zabudowań dawnej cementowni „Grodziec” w Będzinie. Cementownia powstała w 1856 roku, była jednym z pierwszych tego typu obiektów w Europie, dostarczała cementu do realizacji prac

budowlanych związanych z budową kolei warszawsko-wiedeńskiej. Inne zabytki przemysłu cementowo-wapienniczego to m.in.: cementownia w Jaworznie-Szczakowej, wapienniki w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach, Mikołowie-Mokrem, Mysłowicach-Krasowych, Tarnowskich Górach, Sosnowcu.

Zachowały się także liczne zabytki przemysłu energetycznego powiązanego z innymi dziedzinami przemysłu. Są to m.in.: elektrociepłownia „Szombierki” i elektrownia „Miechowice” w Bytomiu; elektrownia na terenie kopalni „Anna” w Pszowie; elektrownia „Jaworzno III” w Jaworznie; elektrownia „Chorzów” S.A. w Chorzowie; elektrownia „Zabrze” w Zabrzu; elektrownia kopalni „Hrabia Renard” w Sosnowcu. Na terenie elektrowni „Łaziska” w Łaziskach Górnych w 2002 r. otwarto Muzeum Energetyki, które gromadzi eksponaty dawnej energetycznej kultury technicznej, m.in. lampy, żarówki, liczniki, silniki.

W województwie śląskim zachowało się także wiele zabytków przemysłu spożywczego. Pośród nich najliczniejszą grupę stanowią browary, które są nadal użytkowane. Najstarszym z nich jest browar zamkowy w Raciborzu, który był wzmiankowany już w XVI w. Z kolei największy jest browar Książęcy w Tychach. Na jego terenie zachowało się wiele budynków z końca XIX i początku XX w., m.in. słodownia, warzelnia, bednarnia ze stolarnią, kasyno, willa dyrektora. W 2004 r. zostało otwarte Muzeum Piwowarstwa, mieści się ono w budynku dawnej kaplicy ewangelickiej, pochodzącym z około 1820 r. Inne browary to m.in.: browar w Cieszynie; Browar Mokrskich w Katowicach-Szopienicach; browar w Żywcu, założony w połowie XIX w. przez Albrechta Fryderyka Habsburga. Drugą gałęzią przemysłu spożywczego licznie reprezentowanego jest przemysł spirytusowy. Na terenie województwa znajduje się duża liczba gorzelni (z czego tylko część jest czynna). Usytuowane są one głównie na terenach pałacowo-(lub dworsko-)parkowych i folwarcznych, m.in. w Cielętnikach (gm. Dąbrowa Zielona), Dzimierzu (gm. Lyski), Frelichowie (gm. Chybie), Kochcicach (gm. Kochanowice), Simoradzu (gm. Dębowiec) i Świbiu (gm. Wielowieś). Ponadto zachowały się: dawna winiarnia w Raciborzu założona w 1872 r.; fabryka rumu i likierów Arnolda Grossa w Bielsku-Białej powstała w 1854 r.

Warte wymienienia są także inne zabytki, m.in.: mennica w Cieszynie (1719); Porcelana Śląska S.A. w Katowicach-Bogucicach (powstała w 1920 r., od 1929 r. jako „Giesche” Fabryka Porcelany S.A.); Centralne Muzeum Pożarnictwa w Mysłowicach (założone w 1975 r., posiada liczne eksponaty dokumentujące rozwój techniki pożarniczej od połowy XIX w. do dnia dzisiejszego) oraz fabryka fajek we wsi Zborowskie (gm. Ciasna), która rozpoczęła pracę w 1753 r.

Odrębną, liczną grupę zabytków techniki stanowią przykłady przemysłu wiejskiego. Są to występujące na terenie całego województwa: młyny (m.in. Kluczo, gm. Przystajń; Rybarzowice, gm. Buczkowice; Sławków, Lgota Nadwarcie gm. Koziegłowy), spichlerze (m.in. Bytom-Stolarzowice; Hadra, gm. Herby; Gliwice; Mizerów, gm. Suszec; Świbie, gm. Wielowieś), kuźnie (m.in. Kozłów; Milówka; Pszczyzna-Rudołtowice), wiatraki (m.in. Grzawa, gm. Miedzna), a także pstrągarnia w Złotym Potoku, założona na rzece Wiercicy w 1881 r. przez Edwarda Raczyńskiego, która była pierwszą w Europie niziną hodowlą pstrąga (czynna do dzisiaj).

7) HISTORYCZNE WSIE

Układy ruralistyczne w województwie śląskim były kształtowane na kanwie zróżnicowanych warunków środowiska przyrodniczego oraz uwarunkowań społeczno-gospodarczych i ustroju prawnego historycznych ziem województwa. Na przestrzeni lat podlegały przekształceniu, rozbudowie, zatarciu. Niemniej w wielu wsiach można odczytać ich pierwotny kształt.

Za kształt wsi o najstarszej genezie uważa się okólnice. Ślady tego typu kształtu można odczytać np. w Dzimierzu (gm. Lyski), Żyglinie (dzielnica Miasteczka Śląskiego). Cechą charakterystyczną tego układu jest okólny układ dróg wywodzący się jeszcze z archaicznej, obronnej lokalizacji domostw skupionych przy kolistym placu. Z kształtem tym

związany jest promienisty układ rozłogów pól. Częściowo zachowane fragmenty takiego układu możemy znaleźć np. we wsi Lyski.

Na terenie województwa zachowało się wiele kształtów wsi sięgających średniowiecza. Są to np. wsie pasmowe – ulicówki, np. Pstrężna (gm. Lyski), wielodrożnice – wieś kupowa, np. Grabowa (gm. Łazy), wieś śródpalcowa, np. Lyski, oraz wieś sakowa, np. Wiry, z rozchodzącymi się w trzech kierunkach niwami pól. Wsie lokowane na surowym korzeniu najczęściej przybierały postać owalnicy z łanowym układem pól, np. Łany Wielkie (gm. Sośnicowice), lub łańcuchówki, np. Miedzna. Szczególną odmianą owalnicy jest wieś z prostokątnym placem zwanym „nawsie”, np. Ciągowice (gm. Łazy). Powstawały też wsie folwarczne, np. Hadra (gm. Herby). Od XVI w. rozpoczęło się zasiedlanie terenów górskich. Mamy tu do czynienia z tzw. osadnictwem wołoskim, np. w Istebnej. Po okresie uwłaszczenia chłopów powstawały nowe zespoły zabudowy kmiecej (bauerskiej), np. w Kobiórze, zazwyczaj w formie widlicy. Od XVIII w. rozwijało się także budownictwo fryderycjańskie z regularnymi kształtami wsi i tzw. kolonialne.

Wsie zawsze lokalizowano nad wodą, np. źródłem, potokiem. We wsiach znajdowały się stawy wiejskie. Przy niektórych wsiach powstawały stawy rybne, np. Pstrężna (gm. Lyski), Lyski, lub zbiorniki małej retencji, np. na Stole w gminie Tworóg. W okresie uwłaszczenia niektóre nowo powstające zespoły, np. o kształcie widlicy, wyposażone były w systemy oczyszczania i odprowadzania ścieków przez staw tzw. kaczok do płynącego opodal strumienia.

Podstawowym elementem układu wiejskiego jest zagroda. Przez wieki była ona miejscem pracy rolnika. Podlegała ewolucji, dostosowując się do poziomu rozwoju cywilizacyjnego, kultury rolnej i warunków społeczno-politycznych. Na terenie województwa występuje wiele różnych rodzajów zagród. Do najbardziej charakterystycznych można zaliczyć zagrody „śląską” i tzw. bauerską, występujące w zachodniej części województwa, zagrody wołoskie, związane z osadnictwem wołoskim, a także zagrody „okólne” z terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej (np. gm. Niegowa).

8) ZESPOŁY SAKRALNE I KLASZTORNE, CMENTARZE, KAPLICZKI, KRZYŻE PRZYDROŻNE I POKUTNE

a) Zespoły sakralne

Do dzieł sakralnych znajdujących się na terenie województwa śląskiego zaliczamy m.in.: katedry, kościoły, założenia kościelne i klasztorne, plebanie, krzyże przydrożne, krzyże pokutne, kaplice, kapliczki oraz cmentarze (kaplice cmentarne, kaplice grobowe, nagrobki).

Do naszych czasów zachowała się nieliczna grupa świątyń romańskich. Do najstarszych obiektów sakralnych zaliczymy np.: kaplicę w kształcie rotundy w Cieszynie z 1. połowy XI w., kościół cmentarny w Siewierzu-Kuźnicy Świętojańskiej pw. św. Jana Chrzyciela z 1. połowy XII w., przebudowany w XVII w., kościół w Gieble p.w. św. Jakuba z XII w.

Z budowli gotyckich na uwagę zasługują m.in. kaplica zamkowa w Raciborzu, kościół pocysterski w Rudach – wszystkie o rodowodzie XIII wiecznym oraz późnogotycki kościół w Gliwicach p.w. Wszystkich Świętych z przełomu wieków XV i XVI wieku. Większość zachowanych obiektów z okresu gotyku utraciła już pierwotny styl w wyniku późniejszej przebudowy w okresie renesansu i baroku. Mimo iż ulegały przekształceniom, w każdym można doszukać się fragmentów z pierwszego etapu budowy. Najczęściej są to wielobocznie zamknięte prezbiteria (np. Lelów, Żłoty Potok), oskarpowane ściany czy detale architektoniczne (np. Cieszyn kościół pw. Marii Magdaleny, Kłobuck, Krzepice), a w kościołach w Koziegłowach, Sierotach, Karchowicach, Lubecku, czy pw. św. Jerzego w Cieszynie - polichromia gotycka. Zachowały się również gotyckie wnętrza, m.in. w kościele św. Stanisława w Starym Bielsku. Śladem późniejszych przekształceń są czworoboczne renesansowe kaplice, dostawione do gotyckich świątyń, np. kościół w Żywcu pw. Narodzenia NMP z XV w.

Styl późnogotycki z wyraźnymi już cechami renesansowymi reprezentują m.in. kościoły w Lubszy (XV/XVI w., przebudowany na początku XX w.), Żarkach-Leśniowie (z końca XVI w.) i Woźnikach (z początku XVII w.). Budowlą sakralną o najlepiej zachowanych cechach renesansowych jest kościół w Dąbrowie Zielonej, zbudowany na planie krzyża greckiego, z kopułą na skrzyżowaniu nawy i ramion transeptu.

Barok rozwinął, wzbogacił architekturę kościelną Górnego Śląska. Cechowały go umiar i spokojniejsze formy, np. fasada kościoła jezuitskiego w Cieszynie. Silniej zaznaczył się jedynie w bogatych wnętrzach, m.in. w kaplicy Mariackiej przy kościele cystersów w Rudach. Natomiast na obszarze północno-wschodnim obecnego województwa śląskiego zachowały się liczne kościoły barokowe, powstałe w okresie kontrreformacji, wzniesione z inicjatywy magnatów oraz zakonów paulinów, dominikanów i bernardynów. Przykładami takimi są m. in. kościół pw. Świętej Trójcy w Koniecpolu (1633–1640), renesansowo-barokowy kościół w Mrzygłodzie (1653–1662), bogate rozwiązanie przestrzenne kościoła bernardynek w Świętej Annie (1609–1668) oraz kościół w Dankowie (1650). Najwybitniejszym pomnikiem architektury barokowej jest zespół klasztorny oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przebudowa w XVII i XVIII w. była dziełem artystów związanych z głównymi ośrodkami kulturalnymi Rzeczypospolitej i nadała zespołowi klasztornemu – rozbudowywanemu od XIV stulecia po wiek XX – okazały barokowy charakter. Wzniesiono skrzydła północne, zachodnie i południowe wraz z Salą Rycerską. Odbudowano zniszczoną pożarem trójnawową bazylikę, którą ozdobiła bogata dekoracja Karola Dankwarta. W latach 1614–1644 powstał trójnawowy korpus kaplicy Najświętszej Marii Panny. Z XVII w. pochodzą także trzy kaplice: Relikwii Świętych, Serca Jezusowego i św. Pawła Pustelnika, o bogatej dekoracji z czarnego marmuru dębnickiego, zbudowana na wzór kaplicy Zygmuntońskiej. Bardzo interesujące jest również wnętrze barokowo-rokokowe kościoła w Pilicy.

Z okresu klasycyzmu wyróżnić należy fasadę kościoła NMP w Cieszynie oraz zachodnią fasadę przebudowanego kościoła parafialnego w Szczekocinach.

Dużą grupę kościołów na terenie województwa śląskiego stanowią obiekty o charakterze neostylowym, budowane głównie na przełomie XIX i XX w., przeważnie w przemysłowej części ówczesnego pruskiego Górnego Śląska. Zakaz budowy z drewna obowiązujący na terenach pruskich od roku 1862 spowodował powstanie obiektów murowanych w stylu neoromańskim, neogotyckim, neobarokowym. Projektowane były przez architektów przyjezdnych: Josefa Ebersa (m.in. kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Katowicach), uczniów i współpracowników Karla Friedriecha Schinkla, oraz przez miejscowych budowniczych – Paula Jackischa (ponad 10 kościołów) i Ludwiga Schneidera (ok. 30 kościołów). Również w części północnej obecnego województwa śląskiego powstało kilka obiektów sakralnych, które w swej formie nawiązują do stylów historycznych. Jako najciekawsze wymienić należy neogotycką katedrę pw. Świętej Rodziny i kościół ewangelicki w Częstochowie oraz kościół w Rędzinach i Konopiskach; neobarokowy kościół w Borowni i wieczernik w zespole klasztornym na Jasnej Górze.

Na terenie województwa śląskiego spotykamy kilka ciekawych kościołów powstałych w okresie międzywojennym, np. katedra Chrystusa Króla w Katowicach, zaprojektowana przez Zygmunta Gawlika przy współpracy Franciszka Mączyńskiego i Xawerego Dunikowskiego. Obiekty z lat 20. i 30. XX wieku miały różnorodne formy wywodzące się z nurtu modernizmu określone tradycją architektury niemieckiej, wiedeńskiej czy polskiej. Przykładem może być kościół św. Józefa w Zabrze, zaprojektowany przez Dominikusa Böhma – architekta niemieckiego funkcjonalizmu, oraz w Katowicach kościół garnizonowy pw. św. Kazimierza, zaprojektowany przez Leona Dietz d'Armę.

Na terenie dzisiejszego województwa śląskiego przed II wojną światową znajdowało się wiele synagog, do dnia dzisiejszego zachowały się nieliczne, m.in. w Krzepicach, Wielowsi, Żarkach. W województwie śląskim znajdują się dwie cerkwie prawosławne, do dnia dzisiejszego czynna w Sosnowcu (wzniesiona w latach 1888–1889 pw. Wiary, Nadziei i

Miłości) oraz wybudowana w 1872 r. cerkiew pw. Świętych Cyryla i Metodego (ob. kościół katolicki pw. św. Jakuba).

b) Założenia klasztorne

Wśród najbardziej znanych założeń klasztornych znajdujących się w województwie śląskim możemy wyróżnić: zespół klasztorny bonifratrów w Cieszynie (XVII/XVIII, XIX–XX); zespół klasztorny jezuitów w Cieszynie (XVIII, XIX); zespół klasztoru paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie, w Kłobucku XV–XIX; w Mstowie-Wancerzowie (XVII); zespół klasztorny cystersów w Rudach; zespół klasztorny dominikanek w Świętej Annie; zespół klasztorny franciszkanów (XV/XVI, XIX) w Wodzisławiu Śląskim; zespół klasztorny paulinów w Żarkach-Leśniowie.

c) Cmentarze

Większość cmentarzy województwa stanowią cmentarze wyznaniowe, przede wszystkim rzymskokatolickie. W południowo-zachodniej i zachodniej części województwa od 2. połowy XVI w. lokalizowane były również cmentarze ewangelicko-augsburskie. Do grupy cmentarzy wyznaniowych należy zaliczyć również cmentarze żydowskie (kirkuty), obecnie w większości nieczynne. Na terenie województwa znajdują się również pojedyncze cmentarze prawosławne – 3 (Częstochowa, Sosnowiec, Sosnowiec-Maczki), mariawickie – 2 (Gniazdów gm. Koziegłowy), Świadków Jehowy – 1 (Kozy). Oddzielną grupę cmentarzy stanowią cmentarze epidemiczne, ponadto nekropolie przyszpitalne i przyklasztorne. Od końca XIX w. na terenie województwa, najczęściej w miastach, obok cmentarzy wyznaniowych powstawały cmentarze komunalne. W województwie znajdują się również pojedyncze kaplice rodowe oraz groby członków wielkich rodów ziemiańskich, lokalizowane najczęściej w parkach rezydencjonalnych, np. w Krowiarkach (gm. Pietrowice Wielkie), Świerklańcu i Nakle (gm. Świerklaniec) – mauzoleum Donnersmarcków z XIX/XX w.; w Pszczynie groby Anhaltów z XVIII w. oraz grób księcia Bolko Hohberga von Pless z XX w.; w Grodźcu (gm. Jasienica) kaplica rodowa Zobla z XIX w.; nagrobki rodu Saint-Genois w Jaworzu, a Wędzinie (gm. Ciasna) i Koszęcinie – kaplice rodowe.

Pierwsze cmentarze powstawały na terenach poświęconych, najczęściej w obrębie ogrodzenia kościoła. Zakładano je do końca XVIII w. Charakteryzowały się nieregularnym (przypadkowym) układem mogił. Do naszych czasów zachowało się ok. 100 pierwotnych założeń cmentarnych zlokalizowanych przy kościołach. Do najstarszych, z XIII w., zachowanych cmentarzy przykościelnych należą m.in.: cmentarz w Simoradzu (gm. Dębowiec) przy kościele p.w. św. Jakuba, Lesznej Górnej (gm. Goleszów), Karchowicach (gm. Zbrostawice), Syryni (gm. Lubomia), Lelowie, Dankowie (gm. Lipie).

Na przełomie XVIII i XIX w. ze względów sanitarnych i ekonomicznych rozpoczęto likwidację cmentarzy przykościelnych i zaczęto zakładać cmentarze na wydzielonych terenach podmiejskich. Nowe nekropolie charakteryzowały się uporządkowanym układem przestrzennym, najczęściej na planie prostokąta, z alejami na osi prowadzącymi od bram wjazdowych do kaplic lub krzyży. Najbardziej rozbudowany układ miały cmentarze miejskie.

Najstarsze zachowane cmentarze ewangelicko-augsburskie pochodzą dopiero z XIX w. Zazwyczaj zakładane były przy dawnych domach modlitw, z których po rozbudowie i dobudowie wieży tworzono kaplice cmentarne. Kaplice w większości stanowią punkt centralny cmentarza. Mogiły lokalizowane są w kwaterach lub w układzie swobodnym. Cmentarze ewangelickie znajdują się m.in. w Molnej (gm. Ciasna), w Katowicach, w Cieszynie, w Bielsku-Białej, w Ustroniu.

Cmentarze żydowskie w większości zakładane w miastach otoczone były wysokimi murami, w których obrębie znajdowały się budynki pełniące funkcje domów przedpogrzebowych. Do dnia dzisiejszego zachowały się m.in. w Bielsku-Białej, Cieszynie Katowicach, Gliwicach, Katowicach Lublińcu, Mikołowie, Zabrze, Zawierciu-Kromołowie oraz w Krzepicach.

Do najciekawszych XIX-wiecznych cmentarzy województwa śląskiego należą m.in.: cmentarz „Mater Dolorosa” w Bytomiu przy ul. Piekarskiej (kaplica cmentarna, mauzoleum Goetzlerów, mauzoleum Hakuby, kaplica grobowa Garusów, kaplica grobowa Schastoków, rzeźba nagrobna, mur, ogrodzenie z bramami); cmentarz komunalny w Cieszynie z 1891 r. zrealizowany według planów Leopolda Hutka i Markusa Dolfy (regularny układ przestrzenny typu parkowego z dużym, neobarokowym budynkiem bramnym), Cmentarz Centralny w Gliwicach przy ul. Kozielskiej, zespół cmentarzy wyznaniowych w Sosnowcu oraz nowy cmentarz ewangelicki w Bielsku-Białej.

Wiele założeń cmentarnych zarówno rzymskokatolickich, jak i żydowskich (np. Bielsko-Biała, Cieszyn, Częstochowa, Janów, Krzepice, Żarki, Zabrze) i ewangelickich (np. Bielsko-Biała) jest wpisanych do rejestru zabytków.

d) Kamienne krzyże pokutne

Krzyże pokutne rozsiane są po całej zachodniej Europie. Górny Śląsk leży na wschodniej granicy ich występowania. Zachowane krzyże na terenie województwa śląskiego pochodzą z wieków XIII–XVIII. Wykonane z piaskowca lub granitu stanowią milczący dowód popełnionej zbrodni. Zwyczaj stawiania krzyży dotarł na Śląsk z Niemiec i Czech. Zachowane krzyże pokutne znajdują się m.in. w Mikołowie-Bujakowie, Bytomiu-Łagiewnikach, Grzegorzowicach, Lekartowie, Lyskach, Łaziskach, Olzie, Pruchnej, Rogowie (2 krzyże), Rudyszwałdzie, Rydułtowach (2 krzyże), Sośnicowicach, Studzionce (2 krzyże), Syryni, Wodzisławiu Śląskim (4 krzyże), Żorach.

e) Kapliczki, krzyże i figury przydrożne

Kapliczki, krzyże i figury przydrożne (mała architektura sakralna) w województwie śląskim należą do najpiękniejszych dzieł sztuki rodzimej. Związane nierozdzielnie z krajobrazem są nie tylko formą sztuki ludowej, ale przede wszystkim dowodem ciągłej tradycji i wiary poprzednich pokoleń. Kapliczki i krzyże przydrożne były zaczątkiem budowy kościołów parafialnych. Krzyże spełniały swe podstawowe funkcje: atropoiczne, memoratywne i sakralizujące. Upamiętniają również miejsce, gdzie dawniej stała świątynia, miejsce potyczek itd. Ich największy rozkwit przypadł na XIX i początek XX wieku.

Formy kapliczek na terenie Śląska ulegały wyraźnym zmianom pod wpływem zmian stylowych w architekturze. Uwidocznia się to przede wszystkim w kapliczkach domkowych – w kształcie szczytów, dachów, hełmów, sposobie podziałów pionowych i w zdobnictwie.

Najczęściej na terenie województwa śląskiego spotyka się kamienne krzyże Męki Pańskiej oraz kapliczki i figury św. Jana Nepomucena. Na niektórych obszarach województwa śląskiego występują charakterystyczne dla nich przedstawienia i formy kapliczek, np. przedstawienie Chrystusa upadającego pod krzyżem na Żywiecczyźnie, co związane jest z oddziaływaniem sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej (miejscowość w województwie małopolskim), a krzyże i figury przydrożne z wizerunkiem Chrystusa malowanym na blasze związane z opactwem cystersów w Rudach.

9) ARCHITEKTURA DREWNIANA

a) Kościoły drewniane

Na terenie województwa śląskiego licznie występują kościoły drewniane. Zachowało się około 80 obiektów (w tym kaplice i dzwonnice wolno stojące), w większości wpisane do rejestru zabytków. Najstarsze z nich pochodzą z XV w., jak np. świątynie w Ćwiklicach (ok. 1466 r.), w Łaziskach (gm. Godów, ok. 1467 r.), w Księżym Lesie (1494 r.), Poniszowicach (1499), czy nawa kościoła w Sierotach (ok. 1457 r.).

Kościoły w znacznej większości reprezentują tzw. „typ śląski”. Są to obiekty orientowane, wznoszone na prostym planie (nawa w kształcie prostokąta zbliżonego do kwadratu z węższym, zazwyczaj zamkniętym trójbocznie prezbiterium oraz z prostokątną zakrystią od strony północnej), konstrukcji zrębowej. Nawa i prezbiterium nakryte są

odrębnymi dachami o zróżnicowanej wysokości. W późniejszym okresie do kościołów tych od strony zachodniej dostawiano wieże – dzwonnice, w konstrukcji słupowej, których przyziemie pełniło rolę kruchty wejściowej. Przy części kościołów zachowały się starsze, wolnostojące dzwonnice (np. kościół z Syryni, dzisiaj Katowice, 1510; Poniszowice 1520).

Do części kościołów wokół nawy i prezbiterium dodawano tzw. soboty lub przydaszki. Z biegiem czasu bryła kościoła drewnianego była coraz bardziej rozbudowana, zmieniało się również wyposażenie. Wpływ renesansu i manieryzmu zauważalny jest w zdobnictwie (np. odrzwia i stalle kościoła w Boronowie). W okresie baroku wieże i sygnaturki nakrywano baniastymi hełmami (np. Bełk, 1753; Bielowicko, 1701). W XIX w. ograniczono wznoszenie kościołów drewnianych, częstokroć rozbierano je, by w ich miejscu wznosić nowe świątynie murowane. Sytuacja ta miała miejsce także w XX w. Aby ustrzec kościoły przed zniszczeniem, przenoszono je na inne miejsca (np. z Knurowa do Chorzowa, z Przyszowic do Istebnej-Kubalonki). W licznych kościołach drewnianych województwa śląskiego zachowały się polichromie, ołtarze, obrazy i rzeźby o bardzo dużej wartości artystycznej.

b) Architektura drewniana świecka

Tradycyjna zabudowa drewniana, najczęściej o konstrukcji zrębowej, z wysokim czterospadowym dachem, wznoszona była jeszcze do końca XIX w., lecz jako forma zanikająca. Duże skupiska budownictwa drewnianego (np. chałupy, stodoły, budynki gospodarcze, karczmy) występują na terenach górskich, m. in. w Wiśle (chałupy, zameczek myśliwski), Istebnej (np. chałupa Kawuloków, koniec XIX w.), Koniakowie (chałupy), Milówce (np. chałupa o konstrukcji zrębowej z 1739 r.), Jeleśni (np. karczma z ok. 1776 r.). Z kolei w powiecie raciborskim zachowało się dużo spichlerzy (np. Bieńkowice, Bojanów, Bolesław, Krzanowice) i lamusów drewnianych z XVIII i XIX w. (np. Bieńkowice, Bolesław, Borucin, Krzanowice, Ligota Książęca, Sudół). Jeden z najpiękniejszych drewnianych spichlerzy folwarcznych, jakie budowano w XIX w., zachował się w Strzybniku – o konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej, trzykondygnacyjny, kryty dachem mansardowym. W powiecie pszczyńskim budowano wieloboczne stodoły o sochowo-ślemieniowej konstrukcji dachu (np. stodoła z Kryr w skansenie Pszczynie, stodoły z Kobióra w skansenie w Chorzowie).

Pojedyncze obiekty świeckiego budownictwa drewnianego zachowane są przede wszystkim w północnej i północno-wschodniej części województwa. Stosunkowo najwięcej tradycyjnej zabudowy drewnianej znajduje się m.in. w granicach Kłomnic, Irządz i Szczekocin. Ciekawym zjawiskiem jest występowanie zagród „okólnych” (np. gm. Niegowa) oraz dziewiętnastowiecznych zespołów drewnianych stodoł, lokalizowanych poza obrębem zagrody, na terenach tzw. wspólnot (np. Lelów, Mstów, Sławków, Żarki).

W różnych rejonach województwa zachowało się kilka młynów wodnych (np. Wiercica, Złoty Potok) oraz zabudowa małomiasteczkowa (np. Koziegłowy, Pyskowice, Przyrów, Siewierz, Skoczów, Strumień, Toszek, Żarki).

W rejonie Żywca i Milówki znajdują się drewniane obiekty projektowane przez Karola Pietschkę – nadwornego architekta Habsburgów, pochodzące z 2. połowy XIX w., są to głównie leśniczówki i gajówki (np. Złatna), a także budynki gospodarcze, zajazdy, karczmy, mosty, obiekty przemysłowe (Browar Arcyksiążęcy i tzw. kościarnia w Żywcu), czy sakralne (kaplica pw. św. Wita w Starym Żywcu).

10) ZAŁOŻENIA REZYDENCJONALNE

Założenia rezydencjonalne województwa są zróżnicowane pod względem epoki, w której powstały i stylu, który reprezentują. W wielu z nich siedziba (pałac) powstała w wyniku przebudowy obiektów wcześniejszych, najczęściej zamku, a park został założony na terenach otaczających zamek (np. Chałupki, Pszczyna, Żywiec). Część obiektów powstała na surowym korzeniu, ale i ona z upływem czasu była przebudowywana.

Na terenie województwa w zasadzie nie zachowały się obiekty o czystej formie barokowej. Styl ten z niewielkimi późniejszymi zmianami reprezentują m.in. rezydencje w

Czechowicach Południowych (Czechowice Dziedzice), Gzichowie (Będzin), Irządzach, Kruszyń. Cechy barokowego założenia, pomimo późniejszej rozbudowy, można również odczytać w założeniu w Siemianowicach Śląskich.

W XVIII i XIX wieku większość wcześniejszych rezydencji została przekomponowana – zgodnie z nowymi prądami artystycznymi – w układy krajobrazowe o różnych odmianach i formach.

Do naszych czasów najliczniej zachowały się założenia rezydencjonalne o formach nadanych im w 2. połowie XIX w. oraz na przełomie wieków XIX i XX. Był to okres powrotu do stylów historycznych. Wznoszone lub przebudowywane wówczas pałace przybierały formy neoromańskie, neogotyckie, neorenesansowe, neobarokowe i neoklasycystyczne (np. Brynek, Krowiarki, Miechowice, Nakło – gm. Świerklaniec, Pławniowice, Rudy, Sosnowiec). Towarzystwo im parki krajobrazowe: romantyczne, neoklasycystyczne, naturalistyczne, często przechodzące w krajobraz komponowany całego dominium (np. Koszęcin, Świerklaniec). Bardzo interesującym przykładem połączenia założenia rezydencjonalnego i terenów sąsiednich w naturalistyczną kompozycję krajobrazową jest Złoty Potok.

W województwie śląskim zidentyfikowano ok. 250 obiektów rezydencjonalnych, w tym:

- blisko 100 założeń pałacowo-parkowych, również wybitne zespoły o charakterze barokowym (Bycina – XVIII wieku, Czechowice, Gzichów, Kruszyń – XVII w., Sośnicowice, Szczekociny – XVIII w.) i krajobrazowym, z których 6 zostało określonych jako obszary krajobrazu komponowanego (np. Koszęcin, Pszczyna, Repty, Rudy, Świerklaniec, Żywiec),
- blisko 150 założeń dworsko-parkowych, oraz liczne założenia folwarczne.

11) ZAŁOŻENIA ZIELENI O CHARAKTERZE PUBLICZNYM

Znaczący rozwój założeń zieleni o charakterze publicznym przypada na wiek XIX i należy go wiązać z rozwojem miast. Zazwyczaj przybierały one formy krajobrazowe, a w okresie późniejszym modernistyczne. Można je podzielić na założenia ogólnodostępne i założenia o specjalnym przeznaczeniu. Wśród założeń ogólnodostępnych wyróżniono:

- parki miejskie - 15 obiektów, największe ich skupisko znajduje się na terenie XIX-wiecznego okręgu przemysłowego, np. Bytom, Katowice, Mikołów, Siemianowice Śląskie,
- parki przy kościele – 2 (Istebna, Przyłęk),

Do założeń o specjalnym przeznaczeniu zaliczono:

- parki uzdrowiskowe – 3 (Goczałkowice Zdrój, Jastrzębie Zdrój, Ustroń),
- parki sanatoryjne – 1 (Rajcza),
- parki szpitalne – 12 (np. Cieszyn, Chorzów, Koziegłowy, Rudy, Rybnik, Rydułtowy, Siemianowice Śląskie, Tarnowskie Góry, Zabrze),
- kalwarie – 3 (Katowice-Panewniki, Piekary Śląskie, Pszów).

II. WPŁYWY INNYCH OŚRODKÓW METROPOLITARNYCH NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ KRAJOBRAZU KULTUROWEGO REGIONU

W ciągu wieków na terenie województwa śląskiego nie powstał żaden silny ośrodek metropolitalny kształtujący wizerunek kulturowy tego obszaru. Przez wieki, w zależności od sytuacji geograficzno-politycznej, poszczególne obszary województwa podlegały zróżnicowanym wpływom. W wiekach średnich były to wpływy trzech silnych regionów: Śląska (Wrocław), ziemi krakowskiej (Kraków) oraz Czech i Moraw (Praga, Opawa). W okresie późniejszym zaznaczyły się wpływy austriackie i niemieckie.

Wpływy czesko-morawskie widoczne były przede wszystkim w okresie średniowiecza i wynikały z przynależności części tych terenów do Czech i Moraw. Najstarszy zabytek architektury murowanej na Śląsku, jakim jest kaplica św. Mikołaja w Cieszynie, należy do

znanego kręgu rotund rozsianych dość licznie w Czechach i na Morawach, dla których prototypem była zapewne pierwotna katedra św. Wita na Hradczanach w Pradze. Kolejnym przykładem wpływów czesko-morawskich jest późnogotycki kościół w Gliwicach pw. Wszystkich Świętych. Wpływ szkoły parlerowskiej (Praga) daje się zauważyć również w rzeźbie gotyckiej, m.in. dekoracja rzeźbiarska w postaci heraldycznego orła piastowskiego na Wieży Piastowskiej (na masywnym krenelażu wieży zamkowej w Cieszynie) oraz rzeźba kamienna *Madonny z Dzieciątkiem* w Cieszynie, zaś malarstwa czeskiego w tryptyku z kościoła w Wielowsi (1420-1430, ob. przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie).

Kontakty Górnego Śląska z ziemią krakowską owocowały wpływami (m. in. w architekturze) innych krajów. Przybywało tu wielu włoskich i niemieckich muratorów. Idea tworzenia klasztorów dominikańskich na Górnym Śląsku wyszła z Krakowa już w 1225 r., a wspólnoty założone w Raciborzu, Cieszynie należały potem, przez wieki średnie, do polskiej prowincji dominikańskiej. Również budownictwo cysterskie (Rudy, 1255) wykazuje cechy wczesnogotyckiej architektury realizowanej na ziemiach krakowskich, skąd przybyli cystersi (Jędrzejów), powiązani z burgundzkim Morimondem. Kościół w Rudach porównywany jest również do tzw. gotyku katedralnego wywodzącego się z Francji, przy zachowaniu jeszcze wielu cech romańskich. Wpływ sztuki krakowskiej widoczny jest także w gotyckim malarstwie sztalugowym zachowanym w województwie śląskim, m.in. w tryptyku z kościoła w Ćwiklicach (ok. 1475), malowidłach ołtarza św. Mikołaja w Zarzeczcu (1440), pozostałościach ołtarza w Żywcu, tryptyku św. Mikołaja w Wilczycy Górnej (ob. W Muzeum Śląskim w Katowicach) oraz *Ogrodzie mistycznym* w Bziu Zameckim (ob. w Muzeum Archidiecezjalnym w Katowicach).

Pojawienie się myśli reformacyjnych w XVI w. miało znaczący wpływ na późniejszą sztukę i architekturę Górnego Śląska. Pierwsze kościoły protestanckie nawiązywały do form gotyckich, np. kościół pw. św. Wawrzyńca w Orzeszu (1590). Natomiast w okresie baroku jeden z sześciu na Śląsku tzw. kościołów Łaski wybudowano w Cieszynie. Cieszyński protestancki kościół Jezusowy (ukończony w 1750 r.) nawiązuje do wzorów morawsko-czeskiego jezuickiego baroku, tyle że pozbawionego wszelkich akcentów malowniczej, plastycznej artykulacji, tworząc tym sposobem ascetycznie prosty „antybarok”. Późniejsze realizacje powstawały już w duchu form klasycyzmu, m.in. w Bielsku, Goleszowie, Jaworzu, Wiśle, Ustroniu.

Najwybitniejszym pomnikiem architektury barokowej w województwie jest zespół klasztorny oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przebudowa w XVII i XVIII w. była dziełem artystów związanych z głównymi ośrodkami kulturalnymi Rzeczypospolitej (mecenat artystyczny dworu królewskiego i dworu magnackiego).

Wraz z rozwojem przemysłu górnośląskiego w XIX wieku nastąpił tutaj napływ ludności wyznania ewangelickiego z Prus. Powstawały nowe parafie, czego przykładem mogą być Bytom-Miechowice ze znaną fundacją charytatywną Ewy Thiele-Winckler (Matka Ewa), kościoły w Chorzowie, Mikołowie, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, Żorach, a przede wszystkim w Katowicach. Kościół ewangelicki w Katowicach (połowa XIX w.) jest dziełem znakomitych architektów ze szkoły poschinklowskiej Richarda Lucae i Augusta Sollera. W tym czasie również w Bielsku powstało wybitne dzieło wiedeńskiego architekta Heinricha Ferstla – przebudowa józefińskiego kościoła ewangelickiego w duchu neogotyckim. Kościoły protestanckie budowane w 2. połowie XIX w. powstawały podług norm budownictwa ewangelickiego, ustalonego przez tzw. Regulatyw z Eisenach w 1861 r. Ich ukształtowanie zależało w pewnym stopniu od uwzględnienia wymogów liturgicznych tego wyznania.

Zarówno ruch reformatorski, jak i przynależność części terenów obecnego województwa śląskiego do Prus miały istotny wpływ na krajobraz artystyczny regionu. Rozwój przemysłu w XIX w., a wraz z nim rozbudowa miast śląskich spowodowały przyływ budowniczych i projektantów pochodzenia niemieckiego. Projekty kościołów i budynków sprowadzane były często z Berlina czy Monachium. Wpływ sztuki niemieckiej przykładowo

widoczny jest w architekturze międzywojennej Gliwic (np. dom jedwabiu E. Mendelsohna), w Zabrze (np. kościół pw. św. Józefa Dominikusa Böhma).

Śląsk Cieszyński pozostający w XIX w. pod panowaniem austriackim znajdował się pod znacznym wpływem sztuki wiedeńskiej. Przełom wieków XIX i XX przyniósł wiele przykładów architektury neostylowej i secesyjnej w Bielsku-Białej, w Cieszynie zwanym „małym Wiedniem”, czy w Skoczowie.

Zwrot w dziedzinie sztuki i kultury nastąpił po roku 1920, kiedy część Górnego Śląska wróciła do macierzy. Zaczęto wznosić według projektów architektów polskich, głównie krakowskich, gmachy użyteczności publicznej, m.in. Gmach Sejmu Śląskiego w Katowicach (Kazimierz Wyczynski, Ludwik Wojtyczko, Stefan Żeleński, Piotr Jurkiewicz), Polskie Seminarium Nauczycielskie w Bielsku-Białej (Sławomir Odrzywolski).

II.1. TWÓRCY EUROPEJSCY DZIAŁAJĄCY NA TERENIE WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Od XVIII do XX w. na terenie województwa śląskiego działali znani europejscy twórcy, m.in.:

- pochodzenia austriackiego: Max Fabiani, Franciszek von Gruber, Johann Melchior Österreich, Karol Pietschka, Camill Sitte,
- pochodzenia niemieckiego: Dominikus Böhm, Josef Ebers, Karl Henrici, Ernest Wilhelm Knippel, Peter Joseph Lenne, Erich Mendelsohn, Gustaw Meyer, Hans Poelzig, Ludwik Schneider, Bruno Taut, Emil i Georg Zillmanowie,
- pochodzenia włoskiego: Henryk Marconi, Franciszek Maria Lanci,
- pochodzenia francuskiego: Hipolit Aleksander Destailleur, Emanuel Fremiet, Hektor Lefel,
- pochodzenia polskiego: Adam Bunsch, Stefan Celichowski, Walerian Kronenberg, Franciszek Krzywda-Polkowski, Tadeusz Michejda, Sławomir Odrzywolski, Józef Pomian-Pomianowski, Jan Raszka, P.R. Salmann, Franciszek Szanior, Adolf Szyszko-Bohusz, Ludwik Wojtyczko.

III. ELEMENTY NIEMATERIALNE WPLÝWAJĄCE NA OBRAZ REGIONU

1) ZRÓŻNICOWANIE ETNOGRAFICZNE

Dzisiejsze województwo śląskie obejmuje fragmenty ziem śląskiej i małopolskiej. Według Z. Kłodnickiego ziemie województwa śląskiego zamieszkują następujące grupy etnograficzne:

1. Ślązacy zamieszkują zachodnią część województwa śląskiego:

- grupa bytomsko-rozbarska, ludność nazywana też Górczanami; zamieszkuje okolice Bytomia, Gliwic, Piekar Śląskich, Rudy Śląskiej, Siemianowic Śląskich, Tarnowskich Gór,
- Opolanie, podgrupa Kobylorze; mieszkają na zachodzie województwa na terenie powiatu pyskowickiego,
- Lachy śląskie, Dolanie; zamieszkują południowo-zachodni fragment powiatów wodzisławskiego i raciborskiego,
- Raciborzanie i Krawaki; reprezentują okolice Raciborza,
- Wałasi; zamieszkują okolice Cieszyna i Skoczowa,
- Górale śląscy; występują w tzw. Trójwsi beskidzkiej: w Istebnej, Jaworzynce, Koniakowie i okolicach,
- grupa pszczyńsko-rybnicka; występuje w okolicach Pszczyny, Rybnika i Żor.

2. Małopolanie zamieszkują wschodnią część województwa:

- Górale żywieccy zamieszkują górzyste okolice Bielska-Białej i Żywca,
- Krakowiacy zachodni; żyją w powiatach częstochowskim, myszkowskim, zawierciańskim, części południowej i południowo-wschodniej kłobuckiego oraz na terenie Zagłębia Dąbrowskiego,

- Wilamowianie; odrębna grupa etnograficzna wywodząca się z przybyłych w XIII w. Flamandryjczyków, żyje wśród Krakowiaków zachodnich w okolicach Wilamowic.

3. Sieradzanie zamieszkują północno-wschodni skrawek województwa przemieszani z ugrupowaniem Małopolan.

Odrębnym zjawiskiem etnograficznym są grupy osadnicze, takie jak:

- Żydzi. Osiedlili się tutaj już w XII–XIII w., głównymi ośrodkami ich kultury stały się Bielsko, Cieszyn, Lelów, a w późniejszych wiekach wraz z rozwojem przemysłu również Królewska Huta (dzielnica Chorzowa), Katowice, Sosnowiec, Będzin, Czeladź, Pilica. Po I wojnie światowej większość wyemigrowała do Prus, pozostawiając po sobie dziedzictwo kultury.
- Cyganie. Na początku XX w. z Rumunii przywędrowała grupa Kelderaszów, która osiedliła się w Bytomiu, Rudzie Śląskiej i Katowicach, oraz po II wojnie światowej z terenów Niemiec nieliczna grupa Sintów, która zamieszkała w Siemianowicach Śląskich.
- Przesiedleńcy z dawnych kresów II RP, skupieni w miejskich ośrodkach, w szczególności w Gliwicach i Bytomiu, a także w Katowicach i Zabrze.
- Nowi osadnicy przybyli po II wojnie światowej z Polski centralnej w wyniku migracji zarobkowych.

Tożsamość kulturową regionu wyznaczają obok czynników materialnych wartości niematerialne: kultura duchowa i społeczna, znajdujące odzwierciedlenie w wierzeniach, języku, obrzędowości, obyczajach i zwyczajach.

Na terenie województwa śląskiego w przeważającej większości mamy do czynienia z dialektem śląskim, na którego kształtowanie największy wpływ wywarł język czeski. Dialekt ten występuje na dużym obszarze Polski południowo-zachodniej oraz na małym skrawku Słowacji i Czech w rejonie Zaolzia. Dialekty śląskie wg Alfreda Zaręby dzielą Śląsk na tzw. Śląsk Południowy i Północny. W obrębie województwa do dialektów Śląska Południowego zaliczyć można:

- dialekt jabłonkowski; występuje w tzw. Trójwsi beskidzkiej: w Wiśle, Istebnej, Koniakowie,
- dialekt cieszyński; okolice Cieszyna, Skoczowa, Brennej po Jaworze,
- dialekty z pogranicza czeskiego:
 - dialekty północne; występują w powiecie raciborskim na zachód od Odry,
 - dialekty laskie; spotykane w okolicach Krzanowic, Pietrowic Wielkich, (południowo-zachodni fragment powiatu raciborskiego),
- dialekty gliwickie:
 - dialekty centralne; występują na terenie aglomeracji górnośląskiej na zachód od rzeki Brynicy, obejmują powiaty mikołowski, pyskowiński, rybnicki,
 - dialekty z pogranicza śląsko-małopolskiego; obejmują zasięgiem Katowice, Tychy, powiat pszczyński,
 - dialekty z pogranicza gliwicko-opolskiego; występują w powiatach tarnogórskim i lublinieckim.

Dialekty te graniczą od północy i wschodu z dialektami małopolskimi; wschodnia granica dialektów śląskich przebiega między Sycowem a Kępnem, dalej linią na wschód od Kluczborka, Olesna, Lublińca, Zabrze, Pszczyny, na zachód od Bielska-Białej i dalej na południe do Istebnej, Koniakowa i Czadcy. Na północ od Częstochowy przemieszane są gwary sieradzkie z małopolskimi. Od południowego zachodu i południa dialekty śląskie graniczą z obszarem językowym czeskim i słowackim.

Poprzez folklor (czyli formę przekazów ustnych) społeczność wyrażała swój światopogląd, twórczość, wzorce zachowań. Podobnie jak obrzędowość folklor, korzystając z różnych form: pieśni, opowiadań, przysłów, bajek itp., utrzymywał więź międzyludzką. Koncentrował się na treściach etycznych, moralnych, patriotycznych i nadal funkcjonuje w życiu codziennym.

Na obszarze województwa śląskiego przetrwało do dziś wiele skarbów kultury ludowej, oprócz zabytków architektury i sztuki ludowej kultywuje się niektóre obrzędy i zwyczaje, występuje bogactwo folkloru muzycznego.

Decydujące o specyfice regionu wartości niematerialne stanowią część dziedzictwa kulturowego, z którą stykamy się również współcześnie w życiu codziennym. Przykładem może być obrzędowość doroczna, która najdłużej oparła się upływowi czasu, choć już nie jest tak barwna jak dawniej. Spośród wielu obrzędów, które zachowały się do dzisiaj, do najbardziej znanych należą m. in.: adwentowe i bożonarodzeniowe współczesne grupy obrzędowe, takie jak: Mikołaje z ziemi pszczyńskiej i Beskidu Śląskiego; Dziady i Szlachcice ze Zwardonia, a na Górnym Śląsku odgrywane jest widowisko „Herody”. W zapusty w okolicach Gliwic, Raciborza oraz na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej odbywają się pochody z Niedźwiedziem. Innym zwyczajem wieńczącym ostatnie chwile karnawału (mięsopestu) jest nadal praktykowany babski comber (ongis był zabawą karnawałową kobiet, której głównym celem było wprowadzanie młodych, świeżo poślubionych mężatek w poważny stan małżeński). Nadejście wiosny świętuje się na Górnym Śląsku paląc lub topiąc marzannę (bądź męskiego odpowiednika marzanioka), a także chodząc z gaikiem. Na Wielkanoc wystawia się stráže grobowe Turki w Koziegłówkach i Winownie, procesja konne objeżdżają pola w Pietrowicach Wielkich i Bieńkowicach koło Raciborza oraz w Ostropie dzielnicy Gliwic, w Wilamowicach wodą leją Śmiergusty. Wiosenne wyjście owiec na pastwiska nazywane jest Redykiem, a jesienne zakończenie wypasu Łossodem, praktykowane jest w Beskidzie Śląskim i Żywieckim.

Inną częścią składową dziedzictwa kulturowego i jednocześnie wyznacznikiem tożsamości regionalnej jest strój ludowy (rozpatrywany w szerszym kontekście niż tylko jako element kultury materialnej). Na terenie województwa, a zwłaszcza na Górnym Śląsku, są jeszcze miejsca, gdzie przedstawicielki starszego pokolenia do tej pory nie rozstały się ze swoim tradycyjnym chłopskim strojem i noszą go na co dzień i od święta. Młodsze kobiety, dziewczęta oraz mężczyźni wkładają go czasem na uroczyste okazje. Jednak obecnie strój regionalny najczęściej zdbi jedynie artystów z grup folklorystycznych. Dawniej noszenie stroju manifestowało przynależność etniczną, kulturową i narodową. Na obszarze województwa śląskiego wyróżnić można następujące odmiany strojów regionalnych:

- strój bytomski (zwany czasem rozbarskim lub górzeńskim),
- strój Górali śląskich,
- strój Lachów śląskich (całkowicie zaginiony),
- strój cieszyński (zwany też wałaskim),
- strój pszczyński,
- strój rybnicki,
- strój żywiecki,
- strój raciborski,
- strój siewiersko-będziński,
- strój częstochowski,
- strój mieszkańców powiatu lublinieckiego,
- strój wilamowicki,
- strój kolonistów bielskich.

Stroje te wyróżniają się bogactwem odmian, a w ich obrębie różnorodnością wersji oraz różnorodnością charakterystycznych elementów dekoracyjnych. Ta różnorodność wynika z kolei nie tylko z odmiennych losów politycznych poszczególnych części omawianych ziem, ale w głównej mierze z ich gospodarczego oraz fizjograficznego zróżnicowania. Odmiany te zasięgiem występowania związane są z granicami historycznych ziem-księstw i państw stanowych.

W wyniku migracji ludności po I, a zwłaszcza po II wojnie światowej oraz wskutek rozwoju przemysłu i komunikacji na niespotykaną wcześniej skalę nastąpiło wymieszanie się ludności, a z nim różnych zjawisk etnograficznych. Dość daleko posunęły się unifikacja

i zanik kultury ludowej. Zjawisko to najbardziej jest widoczne w pobliżu większych aglomeracji miejskich i okręgów przemysłowych.

Istnieją jednak dość dobrze zachowane oazy kulturowego nadal folkloru, a w regionach, gdzie znajdują się większe naturalne przeszkody (w tym przypadku góry), sprzyjające pewnej lokalnej izolacji ludności, folklor i sztuka ludowa żyją autentycznym życiem.

2) SANKTUARIA I DROGI PIELGRZYMEK

Ruch pielgrzymkowy w województwie śląskim nasilił się dopiero w 2. połowie XIX w. Głównym miejscem, do którego zmierzali Ślązacy, była Jasna Góra w Częstochowie. Pielgrzymujący tam po drodze zatrzymywali się w Gidlach. Pielgrzymowano również do sanktuariów w Piekarach Śląskich, na Górze Świętej Anny oraz w Kalwarii Zebrzydowskiej, najstarszego na ziemiach polskich. Celem pielgrzymek były również Bardo i Czerna.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się następujące miejsca kultu religijnego:

- *Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej* na Jasnej Górze – pomnik historii,
- sanktuaria ponadregionalne – *Sanktuarium Matki Sprawiedliwości i Miłości Społecznej w Piekarach Śląskich*, *Sanktuarium Matki Bożej Uśmiechniętej* w Pszowie, *Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej* w Turzy Śląskiej i *Sanktuarium Matki Bożej Leśniowskiej Patronki Rodzin* w Leśniowie,
- sanktuaria regionalne – *Sanktuarium Matki Bożej* w Bujakowie, *Sanktuarium Świętej Anny* w Aleksandrówce, *Sanktuarium Świętego Floriana* w Chorzowie, *Sanktuarium Najświętszego Sakramentu* w Jankowicach Rybnickich, *Sanktuarium Matki Bożej Miłosierdzia* w Mstowie, *Sanktuarium Matki Bożej* w Lubecku, *Sanktuarium Matki Bożej Pokornej* w Rudach, *Sanktuarium Matki Bożej Raciborskiej*,
- pozostałe sanktuaria – *Kościół Rzymskokatolicki Sanktuarium Krwi Chrystusa* w Częstochowie, *Kościół Rzymskokatolicki Sanktuarium Św. Antoniego z Padwy* w Częstochowie, *Sanktuarium św. Ojca Pio* w Siedlcu koło Częstochowy, *Sanktuarium Najświętszej Maryi Panny Anielskiej Pani Dąbrowy Górniczej i Matki Zagłębia*, *Sanktuarium Świętego Antoniego z Padwy* w Dąbrowie Górniczej, *Sanktuarium Matki Bożej Dankowskiej* w Dankowie, *Sanktuarium Matki Bożej z Lourdes* w Rudzie Śląskiej Kochłowicach, *Sanktuarium św. Teresy od Dzieciątka Jezus* w Rybniku Chwałowicach, *Sanktuarium Matki Bożej Opiekunki Środowiska Naturalnego* w Mikołowie Bujakowie, *Sanktuarium Świętego Walentego* w Bieruniu Starym, *Sanktuarium Matki Boskiej Bytomskiej* w Bytomiu, *Sanktuarium Matki Bożej Łysieckiej* w Gliwicach, *Sanktuarium Matki Boskiej Kochawińskiej* w Gliwicach, *Sanktuarium Matki Bożej Zbrostawickiej* w Zbrostawicach, *Sanktuarium Matki Bożej Cieszyńskiej* w Cieszynie, *Sanktuarium Matki Bożej Boguckiej* w Katowicach Bogucicach, *Sanktuarium Opatrzności Bożej* w Jastrzębiu Zdroju, *Sanktuarium Matki Boskiej Gołyskiej* w Chybiu, *Sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej* w Hałcnowie, *Sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych* w Przyłękowie, *Sanktuarium św. Mikołaja* w Pierścucu, *Sanktuarium Matki Bożej Kazimierzowskiej* w Rajczy, *Sanktuarium Matki Bożej Rychwałdzkiej* w Rychwałdzie, *Sanktuarium Narodzenia NMP Jasna Górka* w Ślemieniu, *Sanktuarium św. Barbary* w Strumieniu, *Sanktuarium Wspomożycielki i Królowej Beskidów* w Szczyrku, *Sanktuarium Matki Bożej Pocieszycielki Lelowskiej* w Lelowie, *Sanktuarium Matki Boskiej Kończyckiej* w Kończycach Małych, *Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej* w Rybnej, *Sanktuarium Pasyjno-Maryjne* w Wąsoszu Górnym, *Sanktuarium Najświętszej Marii Panny* w Zawierciu Skarżycach, *Sanktuarium Świętego Krzyża* w Pietrowicach Wielkich, *Sanktuarium Św. Antoniego z Padwy* w Kozieglówkach, *Sanktuarium Matki Bożej Mrzygłodzkiej* w Myszkowie, *Sanktuarium Polskiej Golgoty Wschodu* w Będzinie Syberce, *Bazylika Najświętszego Serca Pana Jezusa* w Dąbrowie Górniczej Strzemieszycach Wielkich, *Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy* w Jaworznie, *Sanktuarium Matki Boskiej Skałkowej* w Podzamczu k. Ogrodzieńca,

Sanktuarium Matki Bożej Śnieżnej Opiekunki Rodzin w Biskupicach koło Pilicy, Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Sosnowcu - Zagórz, Sanktuarium Matki Bożej Dobrej Drogi w Wojkowicach Kościelnych,

- miejsca szczególne, ale nie sanktuaria – 3 obiekty (Katowice-Panewniki, Gliwice, Skoczów).

3) MIEJSCA UPAMIĘTNIAJĄCE WYDARZENIA HISTORYCZNE

Celem ochrony pamięci jest zachowanie i utrwalenie wszelkich znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość. Do miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne należą m.in.:

- Szlak Husarii Jana III Sobieskiego – Będzin, Piekary, Gliwice, Racibórz, Rudy, Krzanowice,
- kopiec wyzwolenia w Piekarach Śląskich,
- wieża spadochronowa w Katowicach,
- radiostacja w Gliwicach – pomnik historii,
- szlak męczenników oświęcimskich – Ćwiklice, Pszczyna, Żory, Rybnik.

ZAŁĄCZNIK 2

SZLAKI KULTUROWE

Szlak Architektury Drewnianej

W 2002 r. na wniosek marszałka województwa śląskiego powstał *Szlak Architektury Drewnianej*. Na szlaku jest 5 pętli, łączących przede wszystkim najciekawsze przykłady drewnianej architektury sakralnej – od wieku XV po okres dwudziestolecia międzywojennego (kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie), obydwa skanseny: Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie i Zagrodę Wsi Pszczyńskiej, oraz ciekawe przykłady drewnianej architektury świeckiej – Dom Tkacza w Bielsku-Białej i starą karczmę w Jeleśni. Jego trasa główna łączy się z podobnym szlakiem w województwie małopolskim.

- Pętla Częstochowska: Częstochowa – Olsztyn – Zrębice – Janów – Żarki – Koziegłowy – Cynków – Woźniki – Sośnica – Koszęcin – Boronów – Bór Zapilski – Truskolasy – Kłobuck – Mokra – Miedźno – Częstochowa (180 km). Pętla ma połączenie z trasą główną przez Koszęcin i Pętlą Gliwicką (Sośnica – Miasteczko Śląskie – Tarnowskie Góry – Gliwice).

- Pętla Gliwicka: Gliwice – Ostropa – Smolnica – Sośnicowice – Sierakowice – Rudziniec – Poniszowice – Paczyna – Zacharzowice – Sieroty – Zacharzowice – Łubie – Księży Las – Szalsza – Gliwice – Zabrze – Ruda Śląska – Halemba – Paniowy – Borowa Wieś – Bojków – Żernica – Smolnica – Ostropa – Gliwice (160 km). Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma połączenie z Pętlą Częstochowską (Szalsza – Tarnowskie Góry – Koszęcin) i z Pętlą Rybnicką (Żernica – Wilcza lub Paniowy – Bełk).

- Pętla Rybnicka: Rybnik – Wielopole – Ochojec – Wilcza – Czerwionka-Leszczyny – Bełk – Palowice – Żory – Szeroka – Jastrzębie Zdrój – Gołkowice – Chwałowice – Ligocka Kuźnia – Rybnik (130 km). Pętla ma połączenie z Pętlą Gliwicką (Wilcza – Żernica i Bełk – Paniowy) oraz z Pętlą Pszczyńską (Jastrzębie Zdrój – Pielgrzymowice).

- Pętla Pszczyńska: Pszczyzna – Ćwiklice – Grzawa – Miedźna – Góra – Jawiszowice – Wilamowice – Stara Wieś – Bestwina – Bielsko-Biała-Komorowice – Jasienica – Bielowicko – Skoczów – Ogrodzona – Zamarski – Kończyce Wielkie – Kaczyce – Zebrzydowice – Pielgrzymowice – Strumień – Wisła Mała – Łąka – Pszczyzna (135 km). Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma połączenie z Pętlą Rybnicką (Pielgrzymowice – Jastrzębie Zdrój lub Zebrzydowice – Gołkowice) oraz odcinek wspólny z Pętlą Beskidzką (Bielsko-Biała Komorowice – Skoczów).

- Pętla Beskidzka: Bielsko-Biała-Komorowice – Bielowicko – Skoczów – Ustroń Nierodzim – Wisła – Istebna – Koniaków – Laliki Pochodzita – Milówka – Cięcina – Żywiec – Łodygowice – Bielsko-Biała-Mikuszwice – Bielsko-Biała centrum (120 km). Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma odcinek wspólny z Pętlą Pszczyńską (Bielsko-Biała Komorowice – Skoczów).

Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego

Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego został utworzony w 2006 r. Tworzą go 42 obiekty, z których 6 znajduje się w Katowicach, 4 w Zabrzu, 3 w Gliwicach i Częstochowie, 2 w Tarnowskich Górach. Najwięcej obiektów reprezentuje branżę górniczą (8) i kolejową (3), oprócz tego reprezentowane są branże hutnicza, spożywcza i inne, a także osiedla i kolonie robotnicze.

W skład szlaku wchodzi następujące obiekty:

Bielsko-Biała - Stara Fabryka - Oddział Muzeum w Bielsku-Białej. Placówka została utworzona w 1979 roku, ale dopiero w 1996 roku udostępniono ją zwiedzającym. Muzeum mieści się w halach fabryki sukna braci Karola i Gustava Büttnerów, które pochodzą z końca

XIX wieku. W zbiorach placówki znajdują się maszyny tkackie, przędzalnicze, farbiarskie, ciąg technologiczny do produkcji kapeluszy, kolekcja krosien. Ponadto Muzeum posiada bogaty zbiór sprzętu radiowo-telewizyjnego, gospodarstwa domowego, sportowego, pożarniczego, poligraficznego i fonograficznego.

Bytom – Elektrociepłownia Szombierki. Obiekt powstał w 1917 roku z inicjatywy koncernu Gräflich Schaffgotsch'sche Werke GmbH. Do współpracy nad poszczególnymi budynkami zaproszono projektantów Georga i Emila Zillmannów. Uruchomienie elektrowni miało miejsce 29 listopada 1920 roku. Głównym celem elektrowni było zaopatrywanie zakładów należących do koncernu w energię. W latach 70. XX wieku obiekt przekształcono w elektrociepłownię. Dzisiaj stanowi istotny element przemysłowego krajobrazu regionu.

Bytom - Górnośląskie Koleje Wąskotorowe. Koleje zostały zbudowane w połowie XIX wieku. Rozstaw szyn kolei wąskotorowej wynosi 30 cali pruskich, czyli 785 mm. Dzisiaj trasa turystyczna biegnie z Bytomia do Miasteczka Śląskiego, ma długość 23 km, pociąg jedzie z prędkością 20 km/h.

Chorzów – Szyb „Prezydent”. Wieżę zbudowano w 1932 roku na terenie powstałej w 1814 roku kopalni „Król”. Zaprojektowana została przez Ryszarda Heilemana. Konstrukcja wieży wykonana jest z żelbetu, co wyróżnia ją spośród wielu stalowych wież wyciągowych. Jej wysokość wynosi około 42 m.

Cieszyn – Muzeum Drukarstwa. Muzeum powstało w 1996 roku dla zachowania dóbr kulturowych i materialnych cieszyńskiego drukarstwa. W placówce można podziwiać zachowaną typograficzną drukarnię z całym bogactwem czcionek, matryc, klisz chemigraficznych i drzeworytniczych, urządzeń i maszyn odlewniczych, urządzeń drukujących, pras dociskowych i urządzeń introligatorskich.

Cieszyn - Browar Zamkowy Cieszyn. Browar został założony w latach 40. XIX wieku. Inicjatorem utworzenia zakładu na górze zamkowej w centrum miasta był Karol Ludwik Habsburg. Nawiązujący do średniowiecznych tradycji miasta, browar specjalizował się w produkcji piwa typu pilzneńskiego. Piwo produkowane jest w tym miejscu do dziś.

Czeladź - Galeria Sztuki Współczesnej „Elektrownia”. Galeria funkcjonuje w budynku dawnej elektrowni kopalni „Saturn”, która została wybudowana przez Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe o tej samej nazwie. W budynku zachował się park maszynowy służący do eksploatacji szybu wydobywczego.

Czerwionka – Leszczyny – Familoki. Osiedle robotnicze powstałe z inicjatywy koncernu „Zjednoczone Huty Królewska i Lura” dla pracowników kopalni węgla „Dębieńsko”. Budowę domów dla pracowników powierzono mistrzowi budowlanemu Storkowi z Czerwionki. Całość osiedla powstało etapami w okresie od 1898 do 1916 roku. W sumie wzniesiono w tym miejscu 84 budynki jedno i dwukondygnacyjne.

Częstochowa - Muzeum Górnictwa Rud Żelaza. Zlokalizowane na terenie Parku im. Stanisława Staszica. Jest to rekonstrukcja kopalni rud żelaza mieszcząca się w wyrobisku chodnikowym w obudowie drewnianej i stalowej. Ekspozycja składa się z fragmentów ścian eksploatacyjnych wraz z maszynami i urządzeniami górniczymi (m.in. tabor górniczy, ładowarki, klatka szybowa, szybowski, tachograf, oświetlenie, narzędzia, sprzęt ratowniczy).

Częstochowa - Muzeum Historii Kolei. W 1995 roku w Częstochowie powstało Towarzystwo Przyjaciół Kolei Warszawsko Wiedeńskiej, które jako swoje główne zadanie przyjęło ochronienie od zniszczenia pamiątek kolejowych. W 2001 roku zostało utworzone Muzeum Historii Kolei, które mieści się na pierwszym piętrze budynku dworca Częstochowa-Stradom. Stacja Stradom wchodziła w skład Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.

Częstochowa - Muzeum Produkcji Zapalek. Zakłady Przemysłu Zapałczanego założyli Karol von Gehlig i Julian Huch w latach 1880–1882. Muzeum Produkcji Zapalek powstało w 2002 roku, znajduje się na terenie tychże zakładów. W Muzeum można obejrzeć czynną linię technologiczną pochodzącą z lat 30. XX wieku (m.in. automaty zapałczane z lat 1930–1931, ładownice zapalek do pudełek z lat 1926–1933), budynki industrialne z początku XX wieku oraz zapoznać się z całym procesem powstawania zapalek.

Dąbrowa Górnicza - Kopalnia Ćwiczebna Muzeum Miejskiego „Sztygarka”. W latach 1927–1929 w południowo-wschodniej części terenów górniczych dawnej kopalni węgla „Paryż”, powstała Kopalnia Ćwiczebna. Służyła głównie jako obiekt szkoleń pobliskiej Państwowej Szkoły Górniczej i Hutniczej, prowadzone na jej terenie zajęcia teoretyczne i praktyczne miały przybliżyć studentom specyfikę pracy oraz zaznajomić z urządzeniami górniczymi. Podczas prac drażeniowych studenci wykonywali pomiary wentylacyjne i podziemne, jak również zdjęcia geologiczne.

Gliwice - Muzeum Techniki Sanitarnej. Pierwszą oczyszczalnię ścieków w Gliwicach wybudowano w 1909 roku. Muzeum Techniki Sanitarnej jest zlokalizowane w budynku starej pompowni, należącej do dawnej oczyszczalni, w którym zainstalowane są zabytkowe urządzenia, działające od początku istnienia obiektu. Nowe obiekty wybudowane obok starej pompowni ścieków zostały zaprojektowane w stylu nawiązującym do pierwotnego obiektu.

Gliwice - Muzeum Odlewnictwa Artystycznego Obiekt jako filia Muzeum w Gliwicach powstał w 1991 roku. Od 2010 Oddział mieści się w dawnej maszynowni Kopalni Węgla Kamiennego Gliwice zbudowanej w latach 1912-1914 według projektu Emila i Georga Zillmanów. Stała wystawa muzeum prezentuje kolekcję odlewów artystycznych z żeliwa i brązu, głównie dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych oraz drobne formy artystyczne, tzw. galanterię produkowaną w Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach należącej do grupy trzech największych, pruskich odlewni artystycznych.

Gliwice - Radiostacja. Kompleks obiektów radiostacji został wzniesiony w latach 1934–1935 przez budowniczych niemieckich. W budynku głównym radiostacji nadawczej zachowało się sporo oryginalnej aparatury. Najcenniejszym obiektem kompleksu jest będąca zabytkiem techniki wieża telekomunikacyjna, najwyższa na świecie zabytkowa konstrukcja drewniana. Wieża ma wysokość 110,7 m, została wzniesiona jako przestrzenna konstrukcja kratowa w całości z drewna modrzewiowego. Na początku 2005 roku Radiostacja Gliwicka stała się kolejnym Oddziałem Muzeum w Gliwicach i nosi nazwę Muzeum Historii Radia i Sztuki Mediów.

Karchowice - Zabytkowy Zakład Produkcji Wody „Zawada”. W 1874 roku zrobiono pierwsze odwierty w okolicach wsi Zawada i Karchowice, a osiem lat później zakończono prace wiertnicze przy najgłębszej studni - tzw. Karchowickiej Studni Głębinowej (o głębokości 215 m). W latach 1894–1895 przystąpiono do budowy kompleksu wodociągowego w Karchowicach. Wzniesiono wolno stojące budynki: stacji pomp, kotłowni parowej i administracyjne. Zainstalowano również konieczne zespoły pompowe o napędzie parowym oraz kotły do produkcji pary. W zakładzie zachowało się zabytkowe wyposażenie wnętrz.

Katowice – Muzeum Śląskie. Od 2015 roku nowa siedziba Muzeum Śląskiego znajduje się na terenie dawnej kopalni węgla kamiennego „Katowice”. Jej początki sięgają 1823 roku, kiedy rozpoczęto wydobywanie i nadano jej nazwę „Ferdynand”. W 1936 roku w trakcie procesu polonizacji górnośląskich zakładów przemysłowych kopalnia otrzymała nazwę „Katowice”. W szczytowym momencie istnienia, w 1979 roku wydobywano tutaj 1 895 546 ton węgla. Obecnie na terenie Muzeum Śląskiego zachowało się kilkanaście zabudowań pogórnich, min.: wieże wydobywcze szybów „Bartosz” i „Warszawa”, centrala elektryczna, stolarnia, kuźnia, warsztat mechaniczny i wieża wodna.

Katowice – Muzeum Hutnictwa Cynku – Walcownia. Budynek Walcowni Cynku w Szopienicach został wzniesiony w 1904 roku przez koncern „Georg Giesches Erben”. Nowy wydział umożliwiał firmie wytwarzanie gotowych wyrobów w postaci blachy, kształtowników i drutu. Produkcja w tym miejscu została zakończona w 2002 roku. We wnętrzu hali zachował się kompletny zespół do produkcji blachy, składający się z pieców, walcarek, nożyc gilotynowych i maszyn parowych. W 2017 roku obiekt udostępniono zwiedzającym powołując Muzeum.

Katowice – Fabryka Porcelany. Zabudowania kompleksu pochodzą z przełomu XIX i XX wieku, kiedy działała tutaj fabryka pasz dla zwierząt hodowlanych. W latach 1923-1925 zabudowania zostały przekształcone w fabrykę porcelany, która została przejęta przez

koncern „Giesche S.A.”. Całość zachowanych zabudowań liczy blisko 3 ha powierzchni, a na jej terenie znajdują się budynki mieszczące min.: piecownię, malarnię oraz wzorownię.

Katowice - Galeria Szyb „Wilson”. Szyb był częścią kopalni „Wieczorek”, której początki sięgają 1826 roku. Szyb zaczęto drążyć w 1864 roku, w 1899 roku wybudowano wg projektu braci Georga i Emila Zillmannów zakład przeróbczy „Wilson”, na który składały się m.in. dwie sortownie. Swoją siedzibę ma tu, powstała w 2001 roku, Galeria Szyb „Wilson”.

Katowice - Osiedle Giszowiec. Osiedle zostało wybudowane w latach 1906-1910, podobnie jak Nikiszowiec dla robotników kopalni „Giesche”. Jego projektantami byli także bracia Zillmannowie. Giszowiec jest unikatowym przykładem realizacji idei miasta-ogrodu Ebenezera Howarda. Jedno-, dwu- i czterorodzinne domy dla robotników i urzędników wzorowano na chałupach wiejskich, angielskich cottage'ach i architekturze małomiasteczkowej. Po 1975 roku zburzono prawie dwie trzecie osiedla, wznosząc na miejscu małych domów bloki z wielkiej płyty.

Katowice - Katowice - Osiedle Nikiszowiec. Osiedle powstało w latach 1908-1912 według projektu architektów braci Emila i Georga Zillmannów. Wybudowane zostało dla robotników kopalni „Giesche” (obecnie kopalnia „Wieczorek”). Osiedle składa się z 6 kwartałów połączonych arkadowymi przejściami, złożonych ze zwartych, czterobocznych bloków wielomieszkaniowych. Zespół mieszkalny zachował się do dnia dzisiejszego w niemal niezmiennym stanie, całość osiedla ma jednolity charakter.

Łaziska Górne - Muzeum Energetyki. Muzeum mieści się w budynku rozdzielni 60 kV z 1926 roku. Muzeum posiada ponad 2500 eksponatów (m.in. silnik spalinowy Deutz z 1937 roku, żarówka latarni morskiej w Świnoujściu o mocy 4200 W, duży zbiór liczników kilowatogodzin, najmniejsza książka o elektrowni autorstwa Zygmunta Szkocnego oraz pamiątki związane z historią Elektrowni „Łaziska”).

Mysłowice - Centralne Muzeum Pożarnictwa. Muzeum powstało dzięki powołanemu w 1974 roku Społecznemu Komitetowi Organizacyjnemu Budowy Muzeum. Otwarcie placówki nastąpiło w 1975 roku. Ekspozycja muzealna pokazuje historię polskiego pożarnictwa od połowy XIX wieku do czasów współczesnych. Wśród eksponatów można znaleźć liczne pojazdy konne, samochody pożarnicze, pompy, sprzęt alarmowy, umundurowanie, sztandary. Na szczególną uwagę zasługuje sikawka konna z 1717 roku pochodząca z klasztoru cystersów w Henrykowie.

Pszczyna - Muzeum Prasy Śląskiej. Muzeum powstało w 1985 roku. Ekspozycja muzealna ukazuje dzieje prasy śląskiej od jej początków aż do 1939 roku. Muzeum gromadzi zabytkowe maszyny, urządzenia drukarskie (m.in. maszyny arkuszowe z początku XX wieku, linotypy, odlewarki tytułów i linii) i introligatorskie, a także prasę pszczyńską i cieszyńską. Muzeum jest jedną z najstarszych oficyn wydawniczych w województwie śląskim.

Radzionków - Muzeum Chleba, Szkoły i Ciekawostek. Muzeum powstało w 2000 roku dzięki inicjatywie Piotra Mankiewicza. Muzeum zgromadziło kilka tysięcy eksponatów, m.in. maszyny, urządzenia i narzędzia piekarskie pochodzące z XIX i XX wieku, wyposażenie wnętrz mieszkalnych i usługowych, dokumenty archiwalne, grafiki, pocztówki, fotografie i wiele innych. Atrakcją Muzeum jest możliwość własnoręcznego wypieku chleba przez zwiedzających, co przyciąga głównie dzieci i młodzież.

Ruda Śląska - Kolonia Robotnicza „Ficinus”. Kolonia powstała ok. 1860 roku dla pracowników kopalni „Gottessegen” (obecnie kopalnia „Pokój”). Właścicielami kopalni byli przemysłowcy z rodu Donnersmarcków, którzy byli również fundatorami osiedla. Kolonia składa się z szesnastu domów i stanowi jeden z najstarszych zachowanych zespołów budownictwa patronackiego na Górnym Śląsku. Wszystkie zbudowano z piaskowca, a otwory okienne i drzwiowe ozdobiono ceglany obramieniem. W ostatnich latach zespół został poddany gruntownej rewitalizacji wraz ze zmianą funkcji na pasaż usługowo-handlowy.

Rudy - Zabytkowa Stacja Kolei Wąskotorowej, W 1899 roku została uruchomiona linia kolejki wąskotorowej z Gliwic do Rud, półtora roku później oddano do użytku odcinek Rudy–Paproc. Najwięcej pasażerów (około 2 mln rocznie) korzystało z kolejki w latach pięćdziesiątych XX

wieku. Dziś kolejką opiekuje się Towarzystwo Służby Ochrony Zabytków Kolei. Kolejka kursuje na trasie Rudy–Paproć, podróż w obie strony trwa około godziny.

Rybnik - Zabytkowa Kopalnia „Ignacy”. Kopalnia powstała w 1792 roku. Początkowo nosiła nazwę „Hoym”, pochodzącą od nazwiska pruskiego ministra prowincji śląskiej Karola von Hoyma, Po I wojnie światowej nazwę zakładu zmieniono na „Ignacy”, na cześć prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Na terenie kopalni zachowały się dwie parowe maszyny wyciągowe z 1900 roku i 1920 roku.

Siemianowice Śląskie – Park Tradycji. Park Tradycji powstał w budynku dawnej maszynowni zlikwidowanej kopalni „Michał” w Siemianowicach Śląskich, której historia sięga połowy XIX wieku. Budynkowi towarzyszy 56-metrowa metalowa wieża wyciągowa szybu „Krystyn”.

Świętochłowice – Wieże KWK Polska. Inicjatorem uruchomienia kopalni w Świętochłowicach był baron Guido Henckel von Donnersmarck. Przedsiębiorstwo powstało w 1872 roku i na cześć zjednoczenia państwa niemieckiego otrzymało nazwę „Deutschland”. W 1937 roku w wyniku procesu polonizacji górnosląskiego przemysłu otrzymało nazwę „Polska”. W 1979 roku wydobycie sięgało tutaj 2 037 838 ton węgla. Z całego kompleksu kopalni zachowały się dwie wieże szybowe. Wniesiono je w latach 1884 - 1887. Obie charakteryzują się rzadko spotykaną konstrukcją. Jedna została zaplanowana jako wieża kozłowa w drugiej znowu maszyna wyciągowa została umieszczona na szczycie czterokondygnacyjnej konstrukcji stalowej.

Tarnowskie Góry - Sztolnia Czarnego Pstrąga. Sztolnia stanowi fragment dawnej sztolni „Fryderyk”) wykutej w skale dolomitowej w latach 1821–1835. Nazwa sztolni pochodzi od ryb wpływających tam z rzeki, które przy ograniczonym świetle pracującym tam górnikom wydawały się czarne.

Tarnowskie Góry - Zabytkowa Kopalnia Rud Srebrnośnych. Staraniem Towarzystwa Miłośników Ziemi Tarnogórskiej w 1976 roku Zabytkową Kopalnię przekształcono w obiekt turystyczny. Dostępne dla zwiedzających wyrobiska pochodzą z wieków XVI–XIX, sięgają 40,5 m poniżej poziomu terenu.

Tychy – Tyskie Browarium. Pierwsza wzmianka o tyskim browarze pochodzi z *Urbarza państwa pszczyńskiego* z 1629 roku. Pod koniec XIX i na początku XX wieku był największym browarem w Europie. Na jego terenie zachowało się wiele budynków z końca XIX i początku XX wieku, m.in. słodownia, warzelnia, bednarnia ze stolarnią, kasyno, willa dyrektora. W 2004 roku zostało otwarte Muzeum Piwowarstwa, mieści się ono w budynku dawnej kaplicy ewangelickiej pochodzącym z około 1820 roku.

Tychy – Browar Obywatelski. W latach 90. XIX wieku mieszkańcy wsi Tychy zawiązali z towarzystwem budowy browarów w Brzegu komitet budowy nowego browaru. Wybrano teren sąsiadujący z dworcem kolejowym. Nazwa zakładu brzmiała: Browar Obywatelski, a głównym udziałowcem była spółka piwowarska „Bieger Aktien Brauerei Gesellschaft”. Browar rozpoczął produkcję w 1898 roku i w szybkim czasie stał się poważną konkurencją dla pobliskiego Browaru Książęcego.

Ustroń - Muzeum Ustrońskie im. Jana Jarockiego. Muzeum powstało w 1986 roku dzięki Ustrońskim Zakładom Kuźniczym. Siedziba Muzeum mieści się w zabytkowym budynku dawnej dyrekcji Huty „Klemens”. Gromadzi eksponaty z zakresu techniki hutniczej i kuźniczej, historii, etnografii, lecznictwa uzdrowiskowego oraz sztuki.

Zabrze - Kopalnia „Guido” . Kopalnia została założona w 1855 r., po zakończeniu eksploatacji pełnił funkcję wężła odwadniającego, kopalni doświadczalnej, a od 1982 - Skansenu Górniczego. W 1987 roku obiekt został wpisany do rejestru zabytków, a w kolejnych latach powstawały liczne inicjatywy mające na celu uratowanie skansenu i jego adaptację na cele muzealno-turystyczne. Przetrzywały zespół zabudowań kopalni Guido składa się z szybu „Kolejowy” z budynkiem nadszybowym oraz sąsiadującym budynkiem maszynowni, szybiku „Guido” oraz wyrobisk podziemnych, sięgających na poziom 170 m i 320 m głębokości. W 2007 roku Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego „Guido” została otwarta, oferując zwiedzającym bogatą ofertę turystyczną.

Zabrze - Muzeum Górnictwa Węglowego. Siedziba Muzeum mieści się w zabytkowym gmachu dawnego starostwa zabrzańskiego, wzniesionego w 1874. Muzeum zostało powołane w 1981. Zasadniczą część kolekcji stanowią m.in. muzealia techniczne reprezentujące różne działy górnictwa, archiwalia (z unikatową kolekcją XVIII- i XIX-wiecznych rysunków technicznych), zbiory geologiczne i etnograficzne.

Zabrze- Kopalnia „Królowa Luiza” w Zabrzu. Kopalnia „Królowa Luiza” jest jedną z najstarszych kopalni na Górnym Śląsku, jej początki sięgają XVIII wieku. Najcenniejszym zabytkiem w nadziemnej części skansenu jest parowa maszyna wyciągowa wyprodukowana w 1915 roku w hucie „Prinz Rudolf” w Dülmen. W sztolni, której długość chodników wynosi 1,5 km, można zobaczyć wyrobiska zarówno XIX-, jak i XX-wieczne.

Zabrze- Szyb „Maciej”. Szyb był jednym z szybów kopalni „Concordia”. W XVII wieku właścicielem miejscowych dóbr ziemskich był Maciej Wilczek i najprawdopodobniej od jego imienia szyb wziął nazwę. Szyb „Maciej” zgłębiony został w latach 1905–1915, a jego głębokość wynosiła 198 m. Ostateczna likwidacja szybu i przekształcenie go w studnię nastąpiło w 1993 roku.

Żarki – Stary młyn. Muzeum Dawnych Rzemiosł. Zabudowania młyna pochodzą z przełomu lat 20. i 30. XX wieku. Wówczas ziemianin Siedlecki z Koniecpola uruchomił w mieście młyn elektryczny. Budynek wzniesiono z charakterystycznego łamanego kamienia wapiennego. W 2013 roku nieczynny młyn stał się własnością miasta. W 2015 roku po przeprowadzeniu generalnego remontu budynek starego młyna stał się siedzibą Muzeum Dawnych Rzemiosł.

Żywiec- Muzeum Browaru „Żywiec”. Tradycje piwowarskie Żywca wywodzą się już z wieków średnich. W 1268 roku miasto wraz z prawem lokacyjnym otrzymało przywilej warzenia piwa, który w 1448 roku potwierdził książę oświęcimski Przemysław. Browar został założony przez Albrechta Fryderyka Habsburga w 1856 roku. Browar jest udostępniony dla ruchu turystycznego, można oglądać ciąg technologiczny, liczne eksponaty dokumentujące historię zakładu oraz Muzeum Browaru.

ZAŁĄCZNIK 3
MUZEA O CHARAKTERZE REGIONALNYM, KTÓRYCH ORGANIZATOREM LUB
WSPÓLORGANIZATOREM JEST WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE

- Bielsko-Biała – Muzeum w Bielsku-Białej
- Bytom – Muzeum Górnośląskie
- Chorzów – Górnośląski Park Etnograficzny
- Katowice – Muzeum Śląskie
- Pszczyna – Muzeum Zamkowe w Pszczynie
- Zabrze – Muzeum Górnictwa Węglowego

ZAŁĄCZNIK 4 PARK ŚLĄSKI³⁸

Park Śląski zwany dawniej Wojewódzkim Parkiem Kultury i Wypoczynku powstał z inicjatywy gen. Jerzego Ziętka. Projekt założenia urbanistycznego opracował Władysław Niemirski. Park ma powierzchnię około 630 ha. Obszar parku charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu, znacznym zróżnicowaniem warunków siedliskowych i bogactwem gatunkowym flory i fauny. Park ma wyjątkowe wartości krajobrazowe, przyrodnicze, architektoniczne i kulturowe.

Na terenie Parku Śląskiego znajduje się szereg budynków i urządzeń oraz liczne przykłady małej architektury, które są reprezentatywnymi przykładami sztuki 2. połowy XX w. Należą do nich, m.in.: budynek dyrekcji, Śląski Ogród Zoologiczny, Planetarium i Obserwatorium Astronomiczne im. Mikołaja Kopernika (proj. Zbigniew Solawa), dawny Ośrodek Harcerski (proj. Adam Huebner, Ryszard Koczy, Jan Kozub, Mieczysław Paneth), Górnośląski Park Etnograficzny, budynki dawnego kąpieliska „Fala” (proj. Ryszard Koczy, Jan Kozub, Alojzy Wróblewski), hale wystawowe, budynki dawnej kolejki linowej „Elka” oraz restauracje.

Na terenie parku znajduje się duża liczba rzeźb plenerowych powstałych w 2. połowie XX w. Większość zlokalizowana jest przy restauracji „Łania” i tworzy kolekcję „Śląska Galeria Rzeźby Plenerowej”. Pośród nich znajdują się rzeźby takich twórców, jak: Z. Brachmański, A. Cienciąła, Z. Cierniak, A. Dyrda, G. Grzywaczyk, S. Hochuł, J. Kędziora, J. Krakowczyk, T. Sadowski, J. Sarapata, J. Ślusarczyk, L. Trybowski, M. Wnuk.

³⁸ Załącznik 5. został opracowany na podstawie: *Program ochrony i opieki nad zabytkami dla miasta Chorzów na lata 2006–2010*, Chorzów 2006.

LITERATURA (wybór)

1. *Architektura przemysłowa i zabytki techniki na Śląsku w dobie restrukturyzacji*, Katowice 2000
2. Bazieli ch B., *Śląskie stroje ludowe*, Katowice 1988
3. Bystroń J.S., *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, Lwów 1939
4. Dobrowolski T., *Sztuka województwa śląskiego*, Katowice 1984
5. Filip E.T., *Bielski „Dom Tkacza” – przesłanki i niejasności*, „Bielsko-Bialskie Studia Muzealne” 1993, t. I
6. Głazek D., Kucia R., *Górny Śląsk. Ziemia nieznaną*, Katowice 1999
7. Graczyk J, Jankiewicz A., Porębska J., *Wodzisław Śląski. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa (maszynopis w Muzeum w Wodzisławiu Śląskim)
8. Kłodnicki Z., *Polskie grupy etnograficzne*, [w:] *GINĄCE ZAWODY. Program*, Warszawa 1995
9. Mackiewicz E., Gątkowska D., *Zabytki techniki województwa śląskiego*, Katowice 2003
10. Mackiewicz E., Gątkowska D., Walker M., *Tarnowskie Góry. Podziemia zabytkowej kopalni rud srebronośnych oraz sztolnia „Czarnego Pstrąga”*, [w:] *Pomniki historii*, Warszawa 2004
11. *Moc energii*, pod red. J. Bonka, E. Nowaka, K. Rackiego, K. Romana, Katowice 2003
12. *Muzea województwa katowickiego. Informator*, Katowice 1998
13. *Muzea województwa śląskiego. Informator*, Katowice 2000
14. Owczarek J., *Zabytki techniki*, [w:] *Górny Śląsk. Skarby kultury*, Katowice 2000
15. *Ruda Śląska. Tradycja i teraźniejszość dla przyszłości*, pod red. W. Świątkiewicza, M. Lubiny, Ruda Śląska 2003
16. Soida K., Halor J., *Górnośląskie koleje wąskotorowe*, Bytom 2003
17. Szaraniec L., *Śląsk: Dolny, Górny, Opawski*, Katowice [b.r.w.]
18. Szaraniec L., *Zabytki architektury Górnego Śląska*, Katowice 1986
19. *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, pod red. E. Chojeckiej, Katowice 2004.
20. Wybraniec P., *Zabytki architektury przemysłowej w województwie katowickim*, Katowice [b.d.w.]
21. *Zakład produkcji wody „Zawada” w epoce ruchu parowego*, Katowice 2004
22. Zaręba A., *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice 1988
23. *Z dziejów sztuki Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, pod red. E. Chojeckiej, Katowice 1982
24. Zieliński M., *Z dziejów częstochowskiej zapalczarni*, Częstochowa 2003

Opracowanie wykonane przez
ZESPÓŁ AUTORSKI
Kierownik zespołu – Martyna Walker
Członkowie zespołu

1. Ewa Caban
2. Danuta Cholewa
3. Aleksandra Goniewicz
4. Irena Kontny
5. Anna Syska
6. Piotr Rygus